

Йордан Радичков
Барутен буквар

Ямурлук

По нашите баири все дребна стока пъпле, голям добитък трудно ще се изкатери по козите пътеки. Овца дето държиме, то ти дава по една шепа мляко, а като го острижеш напролет, горе-долу и по една шепа вълна ти дава. Тревата дива и ситна, стоката тебе цел ден да чопли. Откакто съм човек и помня, все такъв добитък държиме. Дето вика Две щръклета, това не е Германия, та да гледаме добитък, голем като слонове.

Добре, ама по едно време изнамериха тая черноглава овца, плевенската. На черноглавата овца муцуната ѝ като конска муцуна дълга, на големи крака стои, а и копитата ѝ големи. Ние викаме, че като почнат дъждовете, копитата на тая овца ще изгният от калта и ще вземе да боледува от шап. Дъждовете дойдоха, пътища се разкаляха, плевенската черноглава овца гази кал до колено, обаче копитата ѝ поздрави от кремък, не заболела от шап. Народът един из друг взе да подменя стоката, аз имах няколко брави от старите, теслимих ги и купих от плевенската черноглава овца. Тя черноглава, вимето ѝ също е черно (ама големо като козе виме), обаче иначе вълната ѝ е бела. Само една от овците бе бозава.

Като дойде време за стрижба, жената вика: „Лазаре, що не отделиме това бозаво руно и едно бело руно, та да си направиш ямурлук! Човек на години си вече, на тия години не може без ямурлук!“ Верно, че на млади години не иде да тръгнеш с ямурлук, ама кога човек навлезе в години, си тебе да има един ямурлук. Пък аз наистина съм на години, две земетресения помня и едно слънчево затъмнение.

Та от тая бозавата овца отделихме руното и още едно друго руно, жената изпреде вълната, тури разбой и изтъка шаяк — една педа бело, една педа бозаво, после пак една педа бело — та колкото там тебе за ямурлук. Отнасям шаяка на ваявицата (ние викаме ваявица на тепавицата). Давидко ми е приятел, служили сме заедно в севлиевските казарми, веднага тури шаяка да се валя. „За ямурлук ли?“, пита ме. „За ямурлук, казвам му, станах човек на години вече, не може без ямурлук!“

„Да знаеш, казва ми Давидко, че тая вълна е само за ямурлук! Старата овца нефела, както и да минеш шаяка през ваявицата, не може да стане на киче. А тая черноглавата, само малко да го вземеш през ваявицата, и става на киче. Вода можеш да изнесеш с него чак на баира и нема да прокапе! Ама гледам, че и твоята невеста с гъсто бърдо го е тъкала!“

„Мъре невеста, викам на Давидко, ква невеста е моята! Оно се спекло като турска керемида, ти викаш невеста! Ама да изтъче я бива!“

„А, възпротивява се Давидко, ти мислиш, че моята като е дебела, та, голем келепир! Оно и много дебело не е за работа!“

„А бе верно е, казвам му, че не иде и да е много дебело, ама все по-друго е, като е малко дебелшко! И ямурлук да вземеш да правиш, че е най-проста работа, па гледаш, ако може, и то да е малко по-дебелшко.“

„Е, виж, вика Давидко, за ямурлука верно, че е така!“

Шаякът стана, ама пък ние шивач немаме, та требеше да ходя в съседното село; те имат даже двама шивачи. Единият шие по-засукани, по-купешки работи, ревер ще ти тури, некая и друга бърдикня също, а вторият е малко старовремски. Аз се взех при старовремския. Човекът похвали шаяка, уши ми ямурлук и кога отидох да си го взема, ми вика: „Брей, Лазаре, какъв бе тоя шаяк, всичките ми игли изпотроши! А бе то игла не ще да влезе в него, ни пък ютия може да го приглади!“

„А, това е от черноглавата овца, тая, плевенската, па и Давидко ми е приятел, с мерак го мина през ваявицата. Ние с Давидко сме служили заедно войници, три пъти сме били заедно в карцера, и под оръжие сме били заедно.“

„Кое то е право, вика ми шивачът, по устава ти е направил шаяка, ама и аз пък го уших по устава, та ще има да ме споменаваш!“

Наметнах ямурлука, а той стои като излят отгоре ми. Ред бело, ред бозаво, ред бело... И всичко снадено, както си тебе; гуглата също снадена добре.

Да ви кажа ли, човек с ямурлук некак по-тежко се чувствува и стъпката му става некак по-възтежка. Из целия път до селцето гледам, че по-бавно вървя, по-изтежко стъпвам, като минавам край ваявицата, викам само: „Здрасти, Давидко!“, ама не се спирам да бърбреме, щото не иде да си наметнал ямурлук и да бърбреш. Туриш ли ямурлук, върви тежко, по-малко приказвай, срещне ли те човек и ти каже: „Добра среща!“, ти му кажи само: „Дал бог добро!“ Нищо повече не му казвай, гледай отпреде си. Човекът ще си помисли тогава: „Тоя с ямурлука е

пътник, който знае къде се е запътил и по каква работа се е запътил! Ни се спира да приказва, ни се отбива от пътя, ами върви напред си като локомотив.“

Пък аз никъде не съм се запътил, ами се прибирам в селцето, но ямурлукът ме кара да се чувствавам човек с по-голема тежест... Та ето как и аз се сдобих с ямурлук. Сума овца е минала през ръката ми, но требеше да дойде плевенската черноглава овца, за да мога и аз най-после да уشيا дреха, подобаваща за моите години.

Есенно време целото селце отива на пазар в градеца, времето мокро и студено, от ония години се свивам в една излитела полушубка, а сега вървя с ямурлука и пет пари не давам, че е студено и мокро. Снег падна, народецът кара стока по пъртината или пипер носи да продаде, аз с една връв пипер и с ямурлука също вървя по пъртината, но студ не усещам. Две щръклета, и той върви с мене, ама целият намръщен, нищо, че е с мушама — кара свиня да продава. (Той не е никакви Две щръклета, преди си беше Цеко, ама ходи в Германия една година, нещо шосета да правят там, та донесе от Германия тая мушама и инструменти марка „Две щръклета“. Все за тия две щръклета говореше, та оттам му остана и прекорът.) Две щръклета побутва своята свиня, подсмърча и се свива в мушамата си. Тя, макар и германска, от студа станала на тенеке, спечена работа, а на моя ямурлук нищо му нема — ни от студ се бои, ни от дъжд. „Знаеш ли, Лазаре, вика ми Две щръклета, ще продам тая пуста свиня и ще взема и аз да купя от плевенската черноглава овца, ще я развъдя и ще правя и аз ямурлук. С тая мушама жилите ми измръзнаха!“ „Бива я стоката, казвам му, и вълна ти дава, и млеко ти дава, и не мож я урочаса. Ти знаеш колко урочасан беше старият ни добитък, а тая черноглавата и на самодивско игрище да иде да пасе, пак нищо й нема.“ „Ще развъдя и аз, казва Две щръклета и подсмърча, само дано продам тая огница!“

Е да, ама никой не ще да купи свинята на Две щръклета. Кой кво види, веднага пита: „А бе, бае, тая хрътка да не би да яде кокошки, я кви кучешки зъби има?“ Две щръклета се бие в гърдите: „Как ще яде кокошки! Щир яде, лобода, кръмно цвекло, това, що е свинска работа, всичко яде, обаче кокошки не! Да не е кръвопийца, та да яде кокошки! Кво приказваш ти!“ „Мъре яде тая жена, казва човекът, дето го е попитал, като я гледам каква е хрътка, не може да не яде кокошки!“

И си отминава човекът.

Па тя наистина яде кокошки, настървена е като куче на тех. Викам на Две щръклета: „Ти по-добре я заколи тая свиня и на месо я продай. Така никой нема да ти я купи.“ „То и месо нема у нея — оплаква се Две щръклета. — То само на кокал расте!“

Кога на човек не му върви, не му върви.

Две щръклета си връща обратно свинята, аз си връщам обратно пипера, но барем не студувам и не се свивам зиморничаво, а стъпвам тежко по пъртината, та снегът пиши под нозете ми.

Тъй изкарах зимата с ямурлука. Който е носил ямурлук, знае какво е, който не е носил, ще даде бог да се сподобие с ямурлук и сам ще види какво нещо е. За дърва да иде в гората, на воденица да иде, през девет планини, ако потребе, ще мине с него и окото му нема да мигне. Какви ли виелици не са ме срещали, ама то човек се загугли и пет пари не дава за виелицата. В селцето всички ми знаят ямурлука, па и по съседните села го познават, при налбантина съм ходил с него, по сватби и на църква веднъж даже ходих. Та, кажи-речи, май всички го знаят моя ямурлук, па съм и услугвал с него. Дойде човек, каже: „Лазаре, така и така, да ми послужиш с ямурлука, ще караме семе на маслобойната.“ Може и да не ми е съвсем угодно, ама съм услугвал.

Веднъж отивам да режа царевичак, ама рано, още несъмнало. Жената вика: „Тури ямурлука в колата, мъгливо е, може да заръми!“ Турям го в колата и пристигам на нивата, едва-едва се разбелва. Царевичака требе да го режеш рано и да го вържеш на снопи, докато има роса, щото после излезе слънце, шумата се спече и се рони. Разпрегам биволите до гората, нивата ми е до Керкезката гора, и чувам, че в съседната нива некой кашли. Две щръклета ме е изпреварил, той също е дошъл да реже царевичак. Сърпът му вика: рап! рап! — из нивата. „Бре, комши, викам му, ама ти да не си преспивал на нивата?“ „А, ти ли си, подвиква Две щръклета, ми и аз току-що съм разпрегнал! То пък много мъгла тая сутрин, в мъглата не мож разбра кога е съмнало!“

И почва той пак със сърпа: рап! рап!

И аз окачвам ямурлука на ритлата, запретвам се и нагазвам в росата да режа царевичак. Мъглата пълне ниско, само гърбовете на биволите виждам и в съседната нива от време на време се показва

капата на Две щръклета. После мъглата се надигне, та скрие капата, сума време нищо се не види, царевичите също не се виждат, па току се отцепи некой пояс, та се провиди чак до гората. По едно време в мъглата чувам Две щръклета кльоцка нещо: кльоц, кльоц... Покльоцка, покльоцка и току рече: „Бре тая жена!“

Гледам го, иде към мене и пита: „Да имаш огън, Лазаре, тая жена прахан се е намокрила от росата.“ Имах прахан, Две щръклета си запалва цигарата, попуши малко и пак отиде да реже. Бая време режем със сърповете, аз нещо се обадя, после съседът нещо се обади, после му викам нема ли да закусваме, а той ми вика, че бил закусвал, преди да тръгне. На мене ми прегладне, седнах на процепа да закуся. То ква закуска, сухоежба повече, ама хапнах и тъкмо вземам стомната да пия вода, из мъглата се показва човек.

Стомната така си и остана ненапита.

Човекът държеше пръста на устата си — да мълча, значи — имаше бомба на пояса и носеше карабина. Беше по риза и един елек, елекът само на дупки. Кога доближи, гледам го, че е съвсем млад човек, кажи-речи, още момче, с дълги сколуфи, очите му трескави, устата му целата напукана. Разбрах, че е от ония, дето се скитат из гората.

„Чичо, вика момчето, ще мълчиш!“ И ме пита за хлеб, за вода, за дреха, ако имам да му услужа. То целото трескаво и трепере, аз също взех да треперя и се кръстя наум. Кръстя се наум, давам всичкия хлеб, сиренето давам и варени яйца имаше, та и варените яйца също давам, само дето сол нема, жената забравила да сложи сол. „Нищо, чичо, казва момчето, и без сол ще изкарам!“

„Ей, Лазаре, подвика Две щръклета, много се умълча бе!“ „Остави, казвам му, оделаш се със сърпа.“ „Къде бе?“ — пита ме оня и аз веднага му казвам, че по крака съм се оделал. „Човек може да се осакати така, ще вземе да пререже некая жила“ — чувам гласа на Две щръклета. Той пак почва да кльоцка с огнивото: кльоц! кльоц! Ами ако праханта му пак се е намокрила!... „Имаш ли тютюн, да дойда при тебе да запаля, че моят се свърши?“ — питам Две щръклета. Казва ми, че има, и аз се изправим от процепа да ида при него, щото ме е страх, че той ще дойде при мене: ще мълча, ще мълча!

Не усещам как царевичакът ме бие през лицето, не усещам и вкуса на тютюна, Две щръклета нещо ми приказва, ама на мене очите ми все

към моята нива гледат и се моля на господата дано не се разреде мъглата и Две щръклета да види всичко. Тя се стеле бела и гъста като млеко, колкото и да се вирам, не се виждат ни кола, ни биволи, ни момче. Сега слепешката назад, уж вървя все по един и същи ред, между царевиците, ама съм объркал, изглежда, щото излизам откъм задната страна на колата.

Момчето стои прикрито зад ритлата, наметнало е ямурлука да се стопли, но въпреки ямурлука пак трепере трескаво. Пушката стои наведена надолу. Като видох ямурлука, изтръпнах два пъти повече. Да дам ямурлука, не иде, да си го искам, пак не иде. Две щръклета кашля в мъглата, струва ми се, че на пет крачки кашля от мене, че ей сега мъглата ще се разсее и ние с момчето ще застанеме голи и видими.

„Бегай, момче, викам тихо, бегай натам, къде Керкезката гора!“ Момчето тръгна ребром, прави ми некакви знаци с ръце и аз също правя некакви знаци, ама ни аз разбирам кви знаци правя, ни то разбира. Правя безсмислени знаци, кръстя се наум и моля господата само дано не се вдигне мъглата, та да станеме голи и видими за Две щръклета.

Момчето стана невидимо в мъглата, ямурлукът ми също стана невидим. Момче, ямурлук, стомна и сухоежбина пропаднаха в невидимата Керкезка гора.

Тогава аз се прекръстих, не наум, а наяве, два пъти мисля, че се прекръстих, взех сърпа и почнах да режа царевичака. Режа уж, ама едното ми ухо към царевичака, другото ми ухо към Керкезката гора. Все ми се счува, че некой подвиква шепнешком из мъглата: „Чичо, ей, чичо!“ Спирам да режа, ослушвам се, никой не ми подвиква, само Две щръклета шуми в съседната нива.

И пак почвам да режа.

„Лазаре бе, Лазаре!“ — вика ми некой. Обръщам се, Две щръклета стои зад гърба ми, потънал до пояс в мъглата. „Кво!“ — питам. „А бе, Лазаре, я докато не се е вдигнала мъглата, да идеме у Керкезката гора да отсечем по некая и друга върлина. Ще ги натураме отдолу в колите, ще натоварим отгоре царевичака, кой ще ти види!“ „Ей, викам на Две щръклета, да сечеш дърво у мъгла, ще те чуят на пет километра. Кога е мъгла, много се чува, не знам що е така, ама се чува!“ „Чува се, казва Две щръклета, ама се не вижда. Кога се не вижда, е по-добре. Аз ще взема да отсека малко върлини.“

Подир малко брадвата му почна да вика в Керкезката гора. Само, мисля си, дано не налети на момчето, и се ослушвам нема ли там Две щръклета да почне да вика или пушка нещо да припука... Нема, само брадвата вика, та се къса, и върлините, дето падат, и те викат, ама в тая мъгла кой ще ти дойде на помощ! И както всичко вика в мъглата, изведнъж и на мене ушите ми писнаха, като че некой вътре в мене извика: „Лазаре, ква стана с ямурлука, Лазаре, всички ти познават на тебе ямурлука! А кажи сега къде ти е ямурлукът!“

Вир-вода станах, а устата ми пресъхна, не мога езика си да обърна. А кажи сега къде ти е на тебе ямурлукът!... Две щръклета иде с неговите върлини, говори нещо на носа си: „Хъм! Хъм!“, и ме поглежда с едно око, сякаш иска да предугади нещо или иска да скрие нещо. „А, ти насече върлини?“ — питам го, а той: „Хъм! Хъм! Понасекох!“ И все с едно око ме поглежда. „Че много бързо!“ — викам му. „Ами че набързо! Ти да си, и ти набързо ще насечеш, хъм! хъм!“

Отнася си той върлините в мъглата, аз си мисля, че сигурно е срещнал момчето и е познал ямурлука ми. Да го питам не иде, а пък и той нищо не ми казва. Позаслушвам се в мъглата, сърпът на Две щръклета прави: рап! рап! — ама не така чевръсто, както преди — изглежда, че и той реже и се ослушва. И така, сума време се мина, ние режем двамата всеки в своята нива и се ослушваме.

Натоварвам царевичака, Две щръклета подвиква: „Товариш ли, Лазаре?“ „Товаря“, казвам му. „Що не казваш, та да вървиме заедно!“ И се разбърза да товари и той, изглежда, страх го е сам да остане на нивата. Кога гледам, и моята, и неговата кола натоварени само до ритлите. Тръгваме из мъглата, Две щръклета се пообръща назад, аз се правя, че не забелезвам нищо, и вече съм съвсем сигурен, че е видел момчето в гората. Дай, боже, да не е познал ямурлука — почвам аз пак да се кръстя вътрешно.

Кога стоварих царевичака, жената вика: „Ами къде ти е ямурлукът и стомната?“ „Бреей, аз май че съм ги забравил на нивата! Тц, тц, тц!“ „Главата не можа ли да си забравиш!“ — почна да нарежда жената. „Стига де, казвам й, ей го къде е, ще се върна да видя!“ Връщам се назад в мъглата, ама то къде има да се връщам, когато си знам всичко. Повървех, повървех, седам в полето до една купа сено, дъвча суха

тревка и си мисля: „Момчето скита из горите, ще го срещнат джандари, ще го хванат и ще го прекарат през сред село, както е с ямурлука. Целото селце ще види, че това е моят ямурлук. Ако го прекарат през съседното село, и там ще познаят, шивачът пръв ще познае чий е ямурлукът, то си личи как го е снаждал. Как ще се оправям, ако попитат какво прави моят ямурлук у момчето? Да кажа, че съм го загубил и че момчето го е намерило, никой нема да ти поверва. Те бият и квото и да им кажеш, не верват! Да кажа, че момчето го е взело насила, те ще ме попитат: «Що не дойде да кажеш веднага? Значи, укриваш!» И айде пак бой!“

Поседех подпрен на купата сено, па си тръгнах. На жената разправям, че сигурно съм изтърсил ямурлука и стомната по пътя, некой е минал и е прибрал това. „Главата си да беше изтърсил! — фучи жената. — Две руна вълна съм прела за тоя ямурлук!“ Да ми каже тя друг път такова нещо, ще я забелязва, каквато е спечена, та чак на керемидите ще я хвърля, ама сега нали съм виновен, мълча и само пухтя. До вечерта пухтя, през цялата нощ пъшкам, едва на сутринта казвам на жената каква е работата. „Олеле, каза жената, пламна ни къщата!“ И почна и тя да пъшка.

Та така.

Подир няколко дни Две щръклета ме пита: „Чу ли?“ „Кво да чуя?“ „Ами че за историята в Белимел.“ Нищо не съм чувал и Две щръклета ми разказва, че в Белимел пристигнали джандари, поручикът отива в една къща, там ще гуляят. Кога поручикът влиза в къщата, вижда, че под леглото един ботуш лежи неестествено. „Що неестествено?“ , питам Две щръклета. „Щото лежи по кончова си, а носът му стърчи нагоре. За да лежи по кончова си, значи, че е обут и че човек лежи под леглото“ — ми обяснява Две щръклета. И поручикът, като вземе с шмайзера: кррр! по ботуша, а ботушът отдолу подскочил и оня изпод леглото: па-па! подир поручика. Поручикът издимел из вратата, оня издимел из прозореца, почва се една стрелба, ама нали тъмно, не се вижда добре. Джандарите подир човека, той бега по улицата, после излезъл на открито, некакви храсти там имало, той между храстите и току увиснал на един храст. Ония погърмели, погърмели, човекът увиснал на храста, повече не помръдвал и кога отиват там, гледат, че никакъв човек нема, ами само един ямурлук (като чух ямурлук, нещо ме пререза отвътре),

преметнат на храста, целият на решето. Човекът, като бегал, хвърлил ямурлука на храста, та внесъл заблуда в джандарите. Поручикът се вбесява от тая работа, връща се с всички джандари в къщата, арестува стопанина и още същата нощ го погребват жив, а къщата полели с газ и я запалили, щото тоя човек бил ятак. „Отгде ги знаеш тия работи?“ — подпитвам Две щръклета. „От зет си, ми казва той, зет ми дойде снощи и разправи целата история. Оня погребаният още бил жив, чувало се как вика изпод земята.“

Зетят на Две щръклета има подвижен казан за ракия, обикаля селата с него, та като минал през Белимел, научил каква е работата. Да питам зетя на Две щръклета като какъв е бил ямурлукът, не иде, може да се усъмни, загдето подпитвам. Мъча се да си спомня момчето с ботуши ли беше, или без ботуши. Добре, ама като не помня! Мъча мъча се и си го спомням най-много до пояс, как стои до пояс в мъглата, а от пояса му виси бомба. Надолу не мога да си спомня как беше. После откъм гърба си го припомням, кога се отдалечаваше към гората, ама и откъм гърба не се види с ботуши ли е, или не е с ботуши, щото пред очите ми се мерка само ямурлукът на бели и бозави ивици. Белите ивици първи изчезнаха в мъглата, подир изчезнаха и бозавите.

Добре де, ако е било същото това момче и ако в Белимел на храста виси моят ямурлук, все ще се намери човек от Белимел да каже чия е дрехата. Джандарите ще ме привикат тогава, а като ме привикат... Нещо почва да ме пие отвътре, главата ми пламти, не ме сдържа на едно място. Ще ида да видя аз като какъв е тоя ямурлук в Белимел. За да не разбере никой, че отивам заради ямурлука, турям две крини кукуруз в един чувал, впрегам биволите и айде през Керкезката гора ще ходя на воденица в Белимел. По пътя ме срещат двама конни: „Стой! — вика. — Къде, бае, с тоя чувал?“ „На воденица“, казвам на конните. „За воденица ли е сега бе, бае, казват ми конните, не видиш ли, че всичко гори под краката ни!“ „Гори казвам, ама то нали имаме стока, ярма тебе, едно-друго тебе, не може да се не иде на воденица.“ Конните си отминават по пътя, аз повеждам пак биволите и си мисля за тоя неестествен ботуш и се чудя как поручикът се е сетил, че ботушът лежи неестествено под леглото. Аз да видя, че ботуш лежи нагоре с носа си, никога нема да се сетя, че лежи неестествено, а поручикът разбира и веднага: кррр! с шмайзера. Ама и ботушът пък веднага скача и почва и той подир

поручика. Сума стрелба, а като погледнеш, жертва нема, само дето ямурлука надупчили.

Колкото по`наближавам Белимел, толкова ми се по стега душата и пред очите ми все тоя неестествен ботуш, обърнат нагоре с носа. На воденицата нема кьорав мливар, воденичарят клепа един камък. В ушите ми бучи вода, ама кречетало не се чува. „Не мелеш?“ — питам воденичаря. „Кво ще мелям, казва ми той, народът се обърка, воденицата хвана паяжини. Никой не кара мливо.“

Той сипва кукуруза в коша, дигна ставилото, кречеталото взе да дрънка, а аз гледам към Белимел (селото е под воденицата), откъм Белимел иде мирис на изгорело, и подпитвам воденичаря за оная работа. Той ми я разправи, работата излезе същата, както ми я каза и Две щръклета. А това, дето мирише на изгорело, е къщата на ятака. Според воденичаря той още бил жив и се чувало как стене изпод земята, ама за да чуеш, тебе да приближиш, тебе да имаш сърце, иначе лошо ще ти стане. Караул там стои и пази, народът гледа да избикаля. Аз подпитвам и за ямурлука, ямурлука бил зад църквата. Ако слеза в селото, ще го видя. „Ами че аз ще слеза да купя тютюн малко“, казвам на воденичаря. Той ми заръчва да не паля цигара от вестник, селото било пълно с акцизни, щом видят, че некой си свива цигара от вестник, веднага глоба. Требе да се пуши тютюн, дето е минал през държавния бандерол, иначе, ако не е минал през бандерола, те глобяват на общо основание.

Така и правя: купувам бандеролни цигари в селото и тръгвам къде църквицата ни жив, ни умрел. Гледам, че там се трупа народ, и айде, айде, и аз към народа, ама едва-едва, щото краката ми залепват за пътя, не мога да ги повдигна, все едно че съм турил на тех два воденични камъка. По едно време ушите ми писват, мисля си, лошо ще бъде. Ако ямурлукът излезе моят, не знам дали ще се удържа, дали нема да падна там сред народа. Добре, ама като съм тръгнал веднъж, нема как да се върна, ами пристъпвам и гледам, ако мога да си дам кураж, да не би некой да се усъмни. Доближавам до народа, ама не виждам народа, щото очите ми търсят зад църквицата. И тъй, както търся, виждам изведнъж върху храста ямурлука.

Беше бозав, излител, едната му пола сцепена. Воденичните камъни паднаха от нозете ми, некакъв човек до мене пуши, викам му да ми даде

огъня и аз да запаля, а той ми вика: „Ми, бае, твоята цигара е запалена!“ Кога гледам, цигарата ми наистина запалена и дими. Тъй много съм бил сачисан, че не виждам, че цигарата ми дими.

Отървахме тоя път кожата, мисля си, и малко по малко почна да ми олеква. Оттатък църквицата на баира виждам караула да стои, дето човекът е жив погребан, но немам сърце да ида по-нататък, за да чуя как човекът подвиква изпод земята. Връщам се на воденицата, мливото изтекло от коша, вдигам чувала на рамо — перце ми се вижда, — товара го на колата, впрегам биволите и даже почвам да свирукам по малко. Воденичарят ме гледа малко уплашено, ама аз хич не му обръщам внимание. Воденица, мирис на изгорело, караул — всичко остава зад гърба ми.

Само отпреде ми стои ямурлукът, но не моят, а този върху храста, бозавият, излетелият, с една пола сцепена. По едно време отпреде ми се появи и моят ямурлук, нов-новеничък на бели и бозави ивици. И двата ямурлука тръгнаха заедно по пътя. И така: двата ямурлука отпред, подир тех биволите, а аз най-отзад вървиме по пътя. Жива душа никъде не ни срещна. Двата ямурлука вървеха из пътя чак до Керкезката гора. Като влезохме в гората, единият ямурлук свърна на една страна, другият свърна на другата страна. Моят се скри между дърветата, но бозавият се закачи на един храст и си остана там да виси. Сръгах биволите: „Де жено! Де жено!“ — и навалихме към селцето.

От тоя ден насетне аз почнах да обикалям селата на Берковска околия, всекакви работи си намирах, ходя и подпитвам да разбера дали нема некъде хванат човек в гората, дали нема некъде човек разстрелян. В едно село беха докарали на площада трима убити, веднага си намерих работа в това село, отидох при кацар да се пазаря каца да ми направи и ги видох тримата. Те и тримата беха по ризи. В друго село чух, че докарали младо момче, ходих и него да видя, момчето излезе ученик с една стара шинелка и по чорапи. Джандарите убият некого, докарат го на площада и заставят народа да мине да го види и да го познае. Народът минава мълчаливо, гледа, но не познава. Аз също минавам с народа и гледам, но не гледам да позная човека, ами гледам дали нема да зърна моя ямурлук. Пристъпвам със свито сърце и щом не виждам ямурлука, ми олеква веднага. Кошмар ми стана тая работа. За да не събудя подозрение, че много обикалям селата, ми текна да прекупувам

кози. Две щръклета, като разбра, ми вика: „И аз ще прекупувам с тебе!“ Тръгнахме ние да прекупуваме кози по селата, аз купя коза за двеста, откарам я в града и я продам там за двеста. Две щръклета идва няколко пъти, и той също така: купи за двеста и продаде в града за двеста. Един ден вика: „Лазаре, повече не прекупувам! То къде ще ти излезе сметката да купиш за двеста и да продадеш за двеста! Нема печалба от тая работа!“ „Ами така е, казвам му, в търговията не знаеш кога ще случиш!“

Две щръклета се отказа, а аз продължих да прекупувам кози. Щом разбера, че някъде има убит, отивам веднага, купувам коза и с козата минавам да видя убития. Като минеш с коза, никой няма да се усъмни в тебе. Водя си аз козата, попоглеждам и като не виждам ямурлука, тъй бързо си тръгвам, че козата тебе да подтичва подире ми. Верно е, че сума цървул скъсах, ама кога човек трепере за кожата, кво значение има цървулт!

Един ден как не ми се пръсна сърцето, не зная. Развалям градината, чувам, че барабан бие в селцето, разсилният нещо вика, ама где мога да разбера какво вика. По едно време гледам, че от селцето се задава полякът, прибира един по един народа, иде и къде мене с пушката. „Лазаре, вика полякът, така и така, има човек докаран на площада, всеки тебе да мине и да види дали няма да го познае. Оставяй градината и да тръгваш!“ Гърлото ми пресъхна, поотрих си ръцете в крачолите и тръгваме двамата с поляка. Той върви малко отзаде ми, както е с пушката, и мен се чини, че съм арестуван. Да побегна няма накъде, разбойникът веднага ще гръмне подире ми, поле равно и голо. Да вървя напред, не иде, ако е там ямурлукът ми, целото селце го знае, веднага ще кажат хората: „Това е ямурлукът на Лазар!“ Вървя пред поляка, смалявам се, ставам дребен, колко една буболечка, и като влизаме в селцето, усещам, че сърцето ми е спряло да тупа. Народ се струпал, джандари щъкат из народа, ние с поляка вървиме право към площада, а сърцето ми не ще да почне да тупа. Без сърце пристъпвам, народът се размества и през пролуката изведнъж виждам, че на площада лежи една женска. Сърцето ми се разтупа така силно, че ме удари чак горе в гърлото.

Веднъж водя една от тия прекупуваните кози, беше опърничаво животно, вреци из целия път, запъва, не ще да върви. Тегля аз

сиджимката, козата врещи, ама, криво-лево, вървиме. На едно место козата се запъна, обръщам се да я ударя със сиджимката през муцуната и кога гледам, в края на пътя моя ямурлук, на бели и бозави ивици. Под ямурлука човек с навуца и капа, турена ниско над очите. Дръпнах така силно козата, че тя падна на колене. Потътрах я, козата врещи, що сили има, а аз тегля с все сили и не се обръщам повече, защото, ако се обърна, сигурно ще видя пак човека и ямурлука. Козата повреща, повреща, млъкна по едно време и взе да подтичва. И аз дадох крачка, не се обръщам, обаче позаслушвам дали оня не иде.

Пък той иде подире ми. Тежко стъпва, по едно време се и прокашля и като го чух, че кашля, още повече усилих крачката. Ама и оня, изглежда, усили, щото чувам крачките му. Пътят влиза в гора, от гората като че ме е най страх. Не стига, че пътят влиза в гора, ами прави голем завой. Там, дето е завоят, има и прека пътека, оня може да мине по пътеката и да излезе отпреде ми. „Ще бегам“, минава ми през ума и щом влезох в завоя, почнах да бегам. Добре, ама чувам, че и оня тича подире ми, туп-туп, и по едно време вика: „Ей, бае, чакай бе, бае!“ Аз обаче не чакам, ами само се пообърнах. Той тича, развеял ямурлука. „Чакай, бае, да вървиме заедно, вика човекът, из тая гора да те е страх сам да преминеш!“

Беше другоселец. „Много бързаш“ — ми казва другоселецът. „Ми бързам да не замръкна!“ — казвам му. „И аз бързам да те настигна...“ Тоя човек много ме изплаши тогава, ямурлукът му бе като моя на ивици, само че не бе така снаден, ами ивиците стоеха размертикосано.

Тъй ден из ден, братя, животът ми стана на ад заради един пусти ямурлук. Да се продъни сега тая пуста плевенска черноглава овца, дето я изнамериха! Ако си бехме със старата стока, от която по шепа вълна стрижехме, ни ямурлук щех да шия, ни нищо! Тоя ад го карах чак до Девети септември. На Девети септември се дигна дунама, народ се струпа, пукаха пушки, айде Лазар и той да иде при народа и кога гледам, на площада непознати хора с карабини. Между хората изведнъж виждам момчето с моя ямурлук, светва ми пред очите и тръгвам право към него. „Момче бе, викам, дай да те прегърна, момче, че господ ни поживи пак живи да се видиме!“ И го вземам аз момчето, та го прегръщам заедно с ямурлука, ама така яката го прегръщам, че чак кокалите му пукат. И сме голи и видими за цело селце, но това, че сме

голи и видими, не ми свива сърцето, ами ми е некак странно и очите ми се мокрят, досущ женски очи. „Чичо бе, ей, чичо! — вика момчето. — То бива ликуване, ама ти, както ликуваш, ще ми изпотрошиш кокалите!“

Пък аз си ликувам, какво значение има, ако строша некой и друг кокал! Народецът наоколо шуми, всички познаха веднага ямурлука ми, големо учудване настъпи. Две щръклета се мести само от крак на крак и току вика: „Брей, брей, гледай ти! Лазар е такъв смотан човек, през ума ти даже нема да мине за такава работа, а кога той бил във връзка! Тц, тц, тц!“

Каруцата

При мен е винаги нощ, тъмно е, не мога да виждам в тъмното, но в тъмното чувам как трополи каруцата, как пеят дзиловете, конски тропот чувам и цвилене. Нищо, че лежа в тъмното, стига ми да чувам каруцата и да си мисля, че и аз препускам върху нея, застанал до четата, а австрийският капитан стои на ритлата и ми козирува. Гола сабя също стои на ритлата и по пътя ни всичко се отмества встрани, за да не бъде прегазено или посечено.

И параходът, сигурно и той препуска в галоп заедно с каруцата. Наверно е поостарел вече, понапукал се е от дъждовете, ама препуска! Какъв параход беше това едно време! Казвам на коларожелезаря: „Ще ми издокараш целата Ботева чета върху ритлите на каруцата, заедно с войводата, със знамето и с всичките лъвове; и парахода ще издокараш с австрийския капитан, и черкезин ще туриш, и турчин... както си е била историята по онова време.“ Коларожелезарят ми разправя: „Ей, Флоро, ти, както приказваш, като че ли се нещо усъмняваш! Ми аз съм направил сума каруци в четата и с парахода, и с башибозук, никой още не се е оплакал, ами всички ми викат аферим!“

Което е истина, човекът се постара, издокара всичко, както си требе. Параходът нагазил до колене в Дунава при козлодуйския брег, лъскав, дими като маслoбойна с комина си, до него австрийският капитан — нещо като Еглендер, мисля — стои и козирува, после

башибозук, черкези, а на другата ритла самата чета със знамето и войводата. Войводата стои посред четата с гола сабя, върху знамето на два крака стои лъвът и гледа къде войводата. Викам на коларожелезаря: „Добре си издокарал всичко, сега само кончетата ми да беха по-яки, че да видиш ти как бай ти Флоро би препуснал с четата!“ „Пак ще препускаш, казва ми коларожелезарят, из нашите пътища и много нанадолно има, където ти дойде нанадолно, ще препускаш. Па по нанагорното ще караш по-бавно. Само че където пътищата са разбити, недей препуска, на башибозука много ще има да му тракат зъбите!“

Така се сдобих с писана каруца, бунтовни работи издокарани върху нея, ритлите пълни догоре с оръжие. Каруцата ми бунтовна, обаче иначе стоката ми миролюбива. Товаря шарени берковски паници и стомни — ред съдове, ред сено — турям едно чердже отгоре, запрегам кончетата и тръгвам да обикалям селцата на бедната Берковска околия. По нанагорнищата карам бавно, кончетата се изгърбили, едва теглят товара. Аз вървя отстрани до каруцата, тук и там побутвам малко, да помогна на добичетата, до мене стои четата върху ритлата, лъвът, и той стои. От другата страна дими параходът, не го виждам, но зная, че е там, нагазил в плиткото до брега; той все си дими. Отзаде му пък натискат черкезите и башибозукът, параходът им хвърля пушилка в очите, но те не отстъпват, ами се натискат и чакат да гръмнат по четата.

Това по нанагорнището. Но като стигнем билото, се качвам в каруцата, тя сама тръгва по нанадолнището, конете ускоряват крачката и като загърмяват ония шини, като запечат ония дзилове, че и аз даже започвам да тананикам с тех: „Тих бел Дунав се вълнува, весело шуми...“ Къде с думи, къде без думи (щото не зная всичките думи), пригласям на каруцата, тя гърми по нанадолнището, бел прахоляк се вие зад нас, от двете ни страни бегат царевици и слънчогледи, а ние препускаме, препускаме. Беха едни от най-хубавите ми дни тогава, нищо, че тоя пуст животец ни гони по петите, та ходиме и се скитаме немили-недраги. „Дий, дий, парарам! Четата нали е с тебе, Флоро, викам си, недей клюма! Горе главата, ний летиме за свобода кръв да леем днес!“ Каруцата гърми с шините, конете бият с копита, искри излитат изпод подковите, дзиловете кълтят като камбани, та не мога да разбера каруцата ли приглася на моята песен, или аз пригласям на песента на каруцата... Така летиме ние с Ботевата чета за свобода по

нанадолнищата.

Понекога нощем ми се струва, че четата слиза от ритлите заедно с димящия параход, тръгва тихо из тъмното и съвсем тихо и приглушено запева същата песен. Пътят е черен, шините потъват безшумно в меката прах, мене ме унася на сън и в просъница дочувам, че четата пее. Стрескам се, в ушите ми още кънти песента. Спирам конете, ослушвам се — няма никаква песен. Далече някъде в тъмнината пролайват кучета, звънци похлопват сънено, невидима река шуми между невидими брегове. Но песен няма! Често ми се е случвало нощем, човек се стресне, поразтърка очи, позаслуша се и току подвигне силно на конете. За да не задрема отново, почвам да си свирукам, и пак тая песен. Знаете ли, понекога даже и наум си я тананикам или си я подсвирквам наум — тъй много съм свикнал с нея, тя целата е вътре в мене.

Та тъй вървя с моята чета, кръстосваме пътищата, спираме от село на село. Разпрегам кончетата. „А грънци, а паници, викам, а стомни!“, стринките идат да гледат стоката, питат няма ли гледжосана стока. Стоката ми предимно негледжосана, години военни, не се намира материал на пазара. „Нема глеч, стрино, обяснявам на жените, с нея сега гледжосват оръдията. Като свърши войната, само гледжосана стока ще карам.“ Жените поогледат, поогледат, па почнат да купуват. Моята търговия е проста. Вземам зайре, колкото е голем съдът. Стрина напълни паницата с жито — това е цената на една паница. Стомните малко по-скъпо продавам, щото са нашарени повече, някои с цветя, някои с пилета, жените боб ще дотурят нещо, нещо кукуруз — и така правиме търговията.

Надвечер стъкна огън, хлеб попритопля на него, дойде некая стрина, носи паница с ядене и застане на приказка край каруцата. Има ги по селата такива стринки, обичат другоселеца, обичат да седнат на приказка, да разпитат за едно-друго, хлеб да дадат на другоселеца, ядене малко ще му дадат. Та разпитват тия стринки за всичко. Жена имам ли, деца имам ли (имам), каква ми е къщата, тоя, дето е на ритлата на каруцата, турчин ли е и т.н. „Не е турчин, казвам, австриец е, стрино, капитан е на парахода. Турци са ония, дето са зад пушилката, като погледнеш, там и черкези има.“ „И аз това викам, разправя ми стрината, тоя да е турчин, не е турчин, ама и банатец не е. По дрехата си личи, че не е. А тия момчета тука са наши.“ „Наши са, казвам, това е Ботевата

чета, това пък тука е сам войводата с гола сабя и със знамето.“ „Знам, казва жената, това знаме го е шила Райна Княгиня...“ Тъй си приказваме ние надвечер с некоя стринка, други жени минат, поспрат се, тогава аз се залавям да разкажа за четата — как завзема парахода, как войводата става и капитан, и войвода, как целуват земята, щом стъпват на брега, и как после тръгват към Балкана. А черкезинът шпионира иззад плетищата, гръмва из засада и тръгва и той подир четата, ако може, плячка да вземе. Като научава каква е работата, башибозукът веднага се въоръжава и тръгва и той по петите на четата, редовната войска също се строява, сума паши дават команди, цели каруци с барут карат, а най-отзаде вървят циганите копанари, ако изпадне нещо от плячката — добре дошло! Четата обаче върви, „Свобода или смърт!“ се вее на знамето и лъвът стои изправен на два крака. На барут размирисва, на кръв, ама четата не се спира, войводата дава кураж на момчетата, сабята му се мета като светкавица. Все повече мирише на барут и на кръв, стръмна става земята под нозете на четата, все по-стръмна става, нема накъде повече да се катерят момчетата, само небе е вече нагоре, по небето не мож да се изкатериш! Навсекъде пусии, зад всеки камък пушкало, от барут се нищо не види, капка вода отникъде — тъй погива четата заедно с войводата. Башибозук и аскер се разпръскват, черкезинът се връща и почва да маже пода на къщата си с говежди тор против бълхи; ама от говеждия тор бълхите повече се развъждат, щото той държи топло, а бълхата обича топло. „Ама и ние с говежди тор мажеме, казва некоя стринка, ама и белосваме! Варта я мори тая гад! Черкезинът не белосва ли?“ „Ами, белосва! Къде ще белосва черкезинът, той е бетер циганин! Ония пък, копанарите, като остават без плячка, се пръскат покрай реките да секат червена върба за своите копанки. Секат върба, дълбаят копанки и попоглеждат дали нема пак да се зададе некоя чета.“

Жените се прекръстват и се разотиват, аз оставам сам с кончетата и с мойта каруца. Гърнетата ми къкрят сега на огнищата, деца и невести носят по кладенците стомните ми, по софрите лъщят моите паници. Всичко е излезло изпод ръцете ми, на всеки съд познавам шарката и характера, много нещо съм изпонаправил, ама понекога, като остана сам, си мисля: много е твоята стока, Флоре, ама е все миролюбива стоката ти! Да беше направил нещо и ти като четата, та и тебе един ден

да те рисуват по каруците и да има некой да обяснява на народеца: „Те това е черкезин, те това е австрийски капитан, те това е четата, а това пък е Флоро, той носи със стомна вода за четата.“ Като си помисля, и ми става смешно. Ония хора — войводи, със саби, с ширити, изповъоръжени до зъби, на всеки калпак стои лъв и под всеки калпак стои лъв — напет народ, пламенен! Пък на мен капицата ми само да види човек, му стига да си направи целото заключение! Нищожна е моята работа, всичко по мене с кал е омърляно, целият ми живот все в глина е минал, над грънчарското колело или по пътищата. Кой за какво е роден, тъй ще прекара живота: едни за свобода или смърт, други грънци ще продават. Бог да поживи коларожелезаря, че съживи четата, че я качи на каруците, та да вървят момчетата из народа! И аз бих почнал да рисувам четата върху стомните, ама не иде саби и други работи да стоят върху стомните. Върху бъклица по` иде, вино се пие от нея, виното е бунтовна работа. Аз съм виждал войводата върху бъклица, и Хаджи Димитър също съм виждал. От такваз воеводска бъклица кога пиеш вино, виното на барут мирише. Жалко, че не върви да направиш бунтовнишка стомна, нема кой да я купи! Народецът иска по стомните турско цвекъе и пилета. И Флоро шари по чирепите турско цвекъе и пилета! И иска Флоро некой ден и него да го издокарат върху каруца за тая работа. Ония гърмят, та пушилка се вдига, а Флоро седи по средата и трупа шарени грънци!

Такива работи си прехвърлям през ума, докато се стъмни и четата пропадне в мрака. Черкезко око съзирам как се прицелва в мене, после окото се притваря, аз турям сено на конете и легам в каруцата. В каруцата съм добре, защитен съм с ритли и щитове, от едната ми страна цела чета ме пази, от другата ми страна параход с капитан и башибозук. Кой смее да пристъпи към каруцата, щом като такива страхотии я пазят! Ветър само ще се извие понекога, та тебе да се увивам в черджето и да се заривам по-надълбоко в сеното. Кога се извие ветър, пусти стомни като почнат да свирят, човек не може да мигне! Една свири дебело, друга свири тънко, трета на пресекулки се обажда, като че ли целата ми каруца е пълна с дудуци и дудуците са се разсвирили. Свири` ветърът в тия пусти стомни, повъртя се, повъртя се, па седна в каруцата да изпие една цигара тютюн. А стомните свирят, на самодивско свирене го докарват, страх да вземе да те набира. Разместям съдовете, трупам сено,

умълчават се. Завивам се пак под черджето, а-а-а ще заспя, и некоя стомна току каже: „Тупииит!“ „Фю-фю“, отвърне й друга... Ветер нали е, намира пролуки да се вмъкне в каруцата, та и да седне да надува стомните.

Кога нема ветър, е тихо, не усещам как минават нощите. Само роса като падне, става студено, та се вдигам преди разсъмване и паля огъня. Чергарска работа, не мож я разказа делата. Да беха по-големи децата, да подемат те работата, ще седна в грънчарницата и нема да мърдам никъде. Ама дечор ситен, не може още да подеме каруцата. Да бех по-млад, хвърлям я, па ще взема една пушка и аз и ще се запилея из горите като другите. Башибозук и черкезин много по тая земя, има какво да се треби, данъчна власт се навъди, кой отгде иде, и събира реквизиция. Обраха калая на калайджиите, нема с какво да се калайдисва бакърът. Водата в котлите се окотли, млекото в менчетата, и то окотлено, народът взе да избегва бакъра. Само моите чирепи дето още влизат в употреба. Животец, кво да го правиш, не мож го хвърли в реката! Сестрин син имам по горите, „бате Флоре, вика ще ни бъдеш в помощ, ти кръстосваш целата Берковска околия, ще можеш да ни оставяш по явки брашно, цървули сме уговорили, от тия гумените, «Братя Пантеви», некое тенеке сирене и кога какво тебе, аз ще обаждам“.

Понекога момчето ще се обади, ще ми каже откъде какво да взема и къде да го оставя, аз вземам и оставям, както е уречено — било под некой мост, било в хралупа. Ни виждам хора, ни нищо, само дочувам, че много народ броди из Балкана. Тоз разбойник Балканът е пълен с хайдушки работи, ама мълчи! Жандармерия фучи по селата, коя моторизирана, коя пеша, коя конна — прави блокади, привиква народеца да го разпитва, ама мене никой не ме бръсне за слива, ни ме привикват, ни ме питат, ами като ме видят само, и ми викат: „Айде, омитай се!“ Впрегам кончетата и се омитам заедно с парахода и четата. Понекога жандармерията подпали яташка или партизанска къща, ние с четата минаваме край пожара, от пожара войводата става целият червен и голата му сабя също тъй става червена, а очите на момчетата пламват, сякаш изведнъж всички са оживели и от моята каруца гледат как дими и пъшка тая многострадална земя. Малко остава четата да слезе от каруцата, па да се развърти, па да почне една сеч и изстребление...

... Ама не слиза. Стиска зъби върху ритлите, очите постепенно

изгасват, голата сабя помръква, войводата става замислен.

Австрийският капитан козирува и се звери, турчинът се свива зад комина на парахода, кво ли си мисли турчинът: майка му стара, тия ме надминаха!

Фю-фю! — подсвиркват тъжно стомните в каруцата.

Понекога срещам и други каруци с чети по пътя си. На Йончови ханове видох едного, целата чета бе на колене на козлодуйския бряг. Той немаше параход. Каруцата му бе друга направа, без дзилове. Тоя човек ми се оплака, че го били предупредили да замаже четата с бланка. Бланката е черна, народът маже с нея дървенията да я предпази от гниене. Та го викали тоя човек в участъка и му казали да бланкоса каруцата си, властта не била съгласна где какво погледне по пътищата, да вървят чети. „Брех, майка му стара! — викам си. — Мене още не са ме викали и дай, боже, да ме не викат!“ Ходих на манастира да видя като какви са манастирските каруци, на тех ритлите им голи, само по щитовете стои Софроний Врачански, заобиколен от содомите. Бунтовно нищо не намерих на манастира. На връщане ме пресреща в гората сестриният ми син, казва ми да отида на огняната воденица, там ще ми се обади човек вечерта, ще ми предаде работи, които да оставя под моста. Човекът щел да ми каже парола. Кво е парола? „Ами, дума, казва сестриният ми син, той ще ти каже една дума, ти ще му кажеш едичаква си дума, това ще ви е паролата.“ Казва ми той паролата и се шумгува в гората, напето момче, чевръсто, като тия Ботевите, само калпак да тури и ширити, досущ като Ботевите ще бъде.

Дий! — казвам на кончетата и забързвам към огняната воденица.

А на огняната воденица навалица като на воденица. Народ, добитък, коли, огньовете се измешало, търся къде да разпрегна и все си повтарям думата, дето оня човек ще ми я каже, и думата, дето аз требе да му я кажа. Разпрегам на едно место, турям сено на кончетата, ама се не отделям от каруцата, щото човекът може да е вече тука и да ме търси. Стоя до каруцата и все попоглеждам нема ли некой да се зададе къде мене и да каже думата.

По едно време се задава един, и от мене по-смачкан, викам, тоя човек е от нашата черга, той ще требе да е! Добре, ама не излезе той. Всекакви работи говори, за думата зъб не обели. И аз говорих за всекакви работи, ама думата също не казах. Та побъбрахме с него,

човечецът отиде при друга каруца и там се заби на приказки. А моя човек го нема.

Привечер по пътя се зададе каруца, конете едри като лами, целите в пиринчени гъгравчета, звънят, звънят. Каруцата също голема, с високи ритли, всичко обковано с железно и нашарено. Мераклия човек, личи си. Иде къде мене, възвива и: тпруу! — едва задържа конете. Гледам го, едър човек, рипа от каруцата, потупва конете по шиите, разпрега, разтрива им коремите с щипка сено, завързва им козинява зобница и тръгна между колята и народа. Тука поспре, там поспре, с една глава стърчи над другите, всичко у него стегнато, яко. По едно време иде и къде мойта каруца, само че от другата страна, спре се, та погледа четата, сетне и мене погледна. Очите му весели, каскетът тикнат назад, личи, че е отворен човек. „Добре направена работа“ — казва ми той за каруцата и пита чия е направата. Казвам му чия е направата, „Не е лошо, не е лошо!“, клати глава оня и минава край кончетата, потупа ги леко с ръка и още докато ги потупваше, ми каза думата. Толкова време чаках да ми кажат думата, а като ми я казаха, се сащисах, взех да преглъщам и сума време се мина, докато аз му кажа моята.

Той ме попита имам ли мливо, казах, че имам една крина, ама то я каква е навалица, кога ще ми дойде ред! „Сега ще дойде“, казва той и вдигна чувала от каруцата. Аз подире му, през мливарите, влезохме във воденицата. Човекът вика: „Йосо! Йосо!“ Каиши свистят, въртят се колела, навсекъде кръстосани улеи. Между каишите се показва машинистер, малко кривоглед, държи френски ключ. „А, ти ли си, здрасти!“ „Имаш ли смлено брашно от уема, пита моят човек, да дадеш на тогова една крина, нема защо да чака човекът за една ярина!“ Йосо остави френския ключ и даде една крина брашно от уема, а моето жито прибра. Човекът взе чувала и айде обратно назад, към мойта каруца. „Като се мръкне, казва ми той, ще впрегнеш каруцата, ще спреш при моята, едни работи ще прехвърлиме там и после ти по твоя път, аз по моя. Чу ли?“ „Чух, казвам му, по видело тая работа не може да стане, ще чакаме мръкнало.“

Кога човек чака, се мръква бавно, ама все пак се мръква. Моят човек намери познати, седна при тех край един огън, аз стоя до каруцата и гледам кога ще стане да отиде при своята каруца. Той стана по едно време, ама не гледа към мене, а стои гърбом. Аз почнах да запрегам

кончетата, кашлям през сила дано оня ме разбере, той, изглежда, разбира, обърна се и тръгна към каруцата си. Добре, ама към каруцата гледам, че и друг човек иде, с петролен фенер. Човекът с фенера пръв пристигна, обикаля каруцата, клати глава нещо. Излезе съвсем непознат, разпитва моя човек къде е правена каруцата му, за колко пари е правена и т.н. Оня му обяснява. Аз гледам каруцата, тя също изписана като моята, ама бамбашка. Друга ръка е пипала, друг ѝ е на нея майсторът. Фенерът осветлява високата ритла и върху ритлата виждам Хвърковатата чета на Бенковски. Хубава работа, направена, па и добре се е сетил майсторът да тури Хвърковатата чета. Човекът с фенера поразпита, поразпита и си отиде. Моят човек въздъхна, премести от неговата каруца една дългнеста работа, аз я зарових между сеното и паниците, турих отгоре стомни, после пак сено, после той ми даде вързоп в мазна хартия. Вързопът тежеше, ама да питам какво е, не иде, в тия работи нема питане. Пак сено отгоре, грънци малко и айде и аз се качвам в каруцата.

„Добър път!“, ми казва човекът, „Добър път!“, му казвам и аз и двамата потегляме. Той напред, аз подире му, та докато излеземе на шосето. Човекът възви на едната страна, аз възвих на другата. Той удари конете, те станаха на змейове и понесоха в галоп Хвърковатата чета подире си. Аз шляпнах моите кончета, добичетата заситниха, каручката запея с камбаните си. Да имах такива змейове като оня човек, че да впрегна мойта каруца, че да се изправя върху потоницата и да размахам камшика, че да се понеса с моята чета и с парахода — всичко живо ще се отмества от пътя ми... Да, ама тогава къораво гърне и паница не ще останат здрави в каруцата!

Така съм си по-добре.

Вървя и си прехвърлям разни работи през ума, ама като взех да приближавам моста, все той ми в главата. Не ми е сефте да оставям под моста работи, ама тоя път все той ми в главата. Откъм реката излезе ветрец, хладно стана, позагърнах се и подканям кончетата да вървят побързо. Некой подсвирне отзаде ми, обръщам се — нема никого. Стомна е подсвирнала. Пак подсвирне, зная, че е стомна, ама пак се обърна. Никой нема по пътя — ни зад мене, нито пред мене.

Само мостът стои пред мене.

Спирам пред моста, тука има по-силен ветър. „Айде, Флоре“, викам си, изравям оная работа, дългнестата, дето е увита, и вързопа

също изваждам. Стомните се разсвириха на ветъра, коя дебело, коя тънко, ама не ми е сега до стомните. Слизам по сипея, на два пъти се препъвах, шмугвам се долу под моста, да скрия работите, а горе стомните свирят, проклетниците, та ще се пръснат. Айде после пак нагоре по сипея, стомните пищят с все сили, „Дий!“, викам на конете и се хвърлям пътьом в каруцата, когато видох на другия край отпреде ми хора.

„Стой!“ — извикаха хората, а аз ударих конете и право през хората. Стомните дюдюкат с все сили отзаде, ония изгърмеха с пушките, пред очите ми падна пелена, стана тъмно — нищо не се вижда. Не виждам, но усещам и чувам. Чувам как стомните още свирят под мене, аз съм паднал назад върху стомните, свирят и една по една се трошат. Всичко се изпотроши, само една стомна остана, подсвирква на пресекулки, като че се учудва на нещо. „Това май че беше пусия, Флоре, викам си, из засада гръмнаха тия проклетници, бетер черкези, както по четата едно време гърмеха, а после ще идат да мажат с говежди тор къщите си! Ама ти се не бой, Флоре, от тъмнината, нали в твоята каруца лежиш, недей да жалиш за стомните, други стомни ще си направиш! Нали ти остана една стомна да ти подсвирква из тъмното, за да знаеш, че не си сам.“

И мигар сам можеш да бъдеш, Флоре! Я виж, от едната ти страна целата Ботева чета е строена, и лъвът е строен заедно с четата, от другата ти страна параходът дими като локомотив, пушекът му никога не се свършва. Черкезин и башибозук примигва на пушека и гледа през ритлата как Флоро лежи епично в своята каруца. Ами че то ако не е епично, Флоре, мигар австрийският капитан би стоял мирно и би козирувал!

Две щръклета

Не знам кой ми даде тоя прекор, май че аз сам си го дадох. Една година ходих да работя в Германия, нещо шосе правихме там, та като се върнах, надонесох разни сечива — пили, бръснач, брадва, две тесли (едната за мене, едната за баджанак ми — човекът остана много

доволен, „Баджо, вика, такава тесла не ми е падала досега, дяля, значи, идеална работа!“), ролетка метър и петдесет, исках и бормашина да взема, ама парата не стига. Германецът не прилича на нас, той е башка човек, каквото и сечиво да направи, му удря марка Две щръклета; а бе лопатите, с които правихме шосето, че е нищо и никаква лопата — той и на нея турил Две щръклета! Ние локомотив да направиме, нема да се сетим да му турим Две щръклета. А германецът се сеща. Най-проста пила ти прави, обаче намира къде да ѝ тури марката. Разбира се, за тая работа се иска и стомана, солинген, прочие и т.н. Аз веднъж носих моята брадва при ковача да я наточи, брадвата изяде точилото и не можа да се наточи. Къде едно просто точило, правено в кариерата за брусове, може да наточи Две щръклета! Като гледам, за тая работа най-малко човек тебе шмиргел да има! Обаче у нас къде ти! У нас прости брусове, просто железно, саморасляк работа, има да мааш, значи, докато ти се изпокинат жилите! Нали виждам кога ходиме с баджанак ми да сечем гора: аз отсека три дървета, той отсеке едно, аз три, той едно. И уж клепвал брадвата, уж я наточил, ама тя не ще да сече. Как ще сече, то железото само отмъртвено и захабено като войнишко пране. „Баджо, вика баджанак ми, моята брадва е марка Едно щръкле, не може да се мери с твоята!“

Та от тия сечива ми е прекорът.

Аз и други работи надонесох оттам, обаче дип не ги одобрявам. Една мушама имам, уж е германска работа, ама като стисне студ, все едно че си облекъл ламарина. Къде е нашият ямурлук, къде е германската мушама! Имам един съсед, Лазар, отиваме с него на пазар през зимата, гледам го, човекът нов ямурлук си ушил. Загуглил се хубаво, топло му, а пък аз с моята мушама се свивам и колкото се по-свивам, толкова по-студено ми става. Едно момче се присламчи, вика му Чуклето, носи дващсет яйца в една кошница — ще ги продава на пазара. Чуклето вика: „Аз, наспроти мене, мушамата е по-добра, ветър пази, а и дъждът се пързалия по нея!“ „Бе ти ми дай един ямурлук, викам му аз, па ще ти харижа мушамата! Ей тая свиня, дето я карам за продан, щом я продам, ще мина край дарака да купя вълна и ще правя и аз ямурлук. Германецът сечиво може да ти направи, мушамата му обаче не чини. И дрехата му не чини — все дървесина, бръмбъзлъци по дървесината и отзаде цепнато. Германецът всека година си обръща

палтото!“ Чуклето разправя: „Ми той го обръща, за да се изтоалира! Като го обръща, палтото му си е все ново и е по-изтоалиран! У нас кой се тоалира! Наспроти мене у нас никой не преобръща дреха!“ Лазар вика: „И да обърнеш, най-много с хастара навън да обърнеш. А па да седне шивача да ти цепи, за какво ще ти цепи дрехата; все един ден некъде ще я отцепиш.“ „Как нема да я отцепиш, разправям на Лазар, я мойта мушама вече на две места съм отцепил!“

Тъй както гледам, и на три места мога да я отцепя, и пак ще ходя с нея, щото никой не иска да ми купи свинята. Тая жена се научи да яде кокошки, изпояде ми кокошките, и три патици изяде. Кой кво я погледне, вика: „Бае, тая свиня май че яде кокошки!“ , и никой не ще да я купи, та само дето бера студа с нея и пъртя снег до колене. То гледам, че и Лазар не е продал пипера, макар че неговият пипер не яде кокошки. Само онуй, Чуклето, целата кошница с яйца продаде. Щом се яви на пазара, ги продаде и шукна некъде. Покупка ли ще прави, знам ли го!... На връщане Чуклето пак ни настигна, ни покупка направило, ни нищо, ами си дало парите от яйцата да се фризира. Накъдрил си ситно косата като мома, главата му станала, като че ще сади квачки у нея. „Бре, ама ти си се изтоалирал бе!“, викам на Чуклето. „А, голема работа — клати глава Чуклето. — Ми аз наспроти мене по-добре човек да тури двајсет яйца на главата си, вместо да ги тури в тиганя! Само жените ли да се тоалират, а ние да ходиме като зверове!“

Аз разправям на Лазар и на Чуклето, германката, значи, как се тоалира. Там, братче, всичко, значи комбилизон и ластик, жените лъцат като смокове, да не смееш да ги пипнеш с пръст. У нас къде комбилизон и къде ластик! Кълчища и върви, препаски всекакви, полите като че от шперплат са правени. А германката комбилизон, ластик, па едно тънко тури отгоре, та като духне ветър, я разголи чак до рибиците. Това разбирам аз тоалиране! Кво разбират наште от тоалиране. А ония разбират, майка му стара, ред във всичко турили, като погледнеш навсекъде ред. Един най-прост данък германецът веднага отива да го плати, а ние влачиме, влачиме, па дойдат после бирници, па почнат да секвестират. А германецът във всичкото турил ред. Там и по шосе като вървиш, гледаш, че всичко върви от десната страна. А ние тримата сме тръгнали посред пъртината, никой не върви само отдесно. Германецът, къорав човек да нема по пътя, нема да се изхитри да върви по средата из

чужда пъртина. Той ще тръгне вдесно и ще прави нова пъртина, щото такъв е редът.

„У нас това нема да стане! — разправя Лазар. — На мене акъла ми кой знае къде скита сега, само ми е до туй да мисля отдесно ли да вървя. А това за данъците, да ти кажа ли, то тебе пари да има човек. Ред може, колкото щеш да тураш, като нема пари, и данъци нема да платиш. А сега на тебе да ти турат наряд на тая свиня две тенекета мас, па иди стопи от нея две тенекета!“ „А, ще стопя две тенекета! То само на кокал расте, не я ли видиш каква е тая жена щрокава. Половин тенеке мас нема да даде!“

Сърце да е широко!

Заклах свинята, половин тенеке мас даде, другото отиде на пръжки, месото кога със зеле, кога с ориз изпоядохме — не стигна даже и до пролетта, та цела пролет и летото карахме на постно. Германецът, като заколи свиня, всичкото го прави на салам, две години може, значи, да яде от една свиня, а ние за два месеца отупаме цела свиня и после даяним на треволяци. Ама като гледам, пак не сме толкова зле, гърците например са по-зле, па и сърбите. Летото докараха в селцето едного, грък, интернираха го. Уж нещо тютюнотърговец, уж издокаран, ама германецът тури ръка на гърдите и тоя го интернирали. Човекът остана да живее в селцето. Баджанак ми ходи в Сърбия, върна се и разправя: „Баджо, това за германеца, дето го разправяш, никак не ти го вервам! По е животно и от нас!“ От него научавам, че германецът сума народ и стока изстребил в Сърбия. Къде влезе, полива овците с бензин, пали ги и ги пуска. Ония овце горят, преметат се, по три метра подскачат нагоре, набутват се по кошари и сламници, кошари и сламници пламват, селата горят като барут.

„Айде бе! — викам на баджанак си. — То кога е война или окупация, да отрепеш човек по` иде, ама да палиш стоката, това никак не иде! Аз като друг човек го познавам германеца.“ Веднъж ние работиме на шосето, едни коне се запънаха и не щат да потеглят каруцата. Германците викат: „Дий! Дий!“, ама конете само предат с уши и не мръдват. Ние, дето бехме, като взехме лопатите, че като ударихме по една лопата на конете, да видиш ти как подскочиха и станаха веднага на ветър; подире им каруцата едва-едва докосва земята. Малее, като нарипаха тогава ония германци, като почнаха: „Цвайциг! Цвайциг!“, ще

ни изпопребият, дето сме ударили по една лопата на добичетата... То пък в Германия имало ред, човек не може да удари стоката. На стоката може да ѝ приказваш, да я подканяш, ако не ще да тегли, сам ще се впрегнеш да теглиш, ама да удариш — никога! Това, дето палят стоката, не иде! Може би, като са у друга държава, тогава и коне бият, и овце палят. Стоката си е стока, какво общо има стоката с държавите!

Ай да му се не види!... Народ! От една страна, ти прави всекакво сечиво, на всеко сечиво ще тури Две щръклета, от друга страна, ще ти направи такваз мушама, че като я облечеш, зъбите ти почват да тракат от студ! Ай да му се не види!... Викам на баджанак си: „Ей, баджо, ще внимаваш, значи, като си на чужда земя, ще гледаш само и ще се прекръстваш. Ръката ти да изсъхне, ако посегнеш на нещо! У нас по` иде да посегнеш, дърво може да откраднеш, ако ти требе, и цела кола можеш да откраднеш; гората е държавна, бълха ще я ухапе държавата, че си клъцнал малко дърва за огрев. Обаче на човек и на стока да посегнеш — не иде. Държавата нека посега, ти недей си вдига ръката!“ Тя държавата взе да посега тук и там, в нашето селце още не, но по другите села тоя прати в затвора, оня на лагер прати, чух, че в Железна дори застреляли едного.

Нашето селце е мирно, само тоя грък дето докараха — интернирания, — ама той кротък човек, миролюбив, засмеял се чак до ушите, не знае български зъб да обели. Чуклето го научил да казва само „Шейсет и шест кози кожи“, ама той и това не може да каже, щото ни „ш“ може да каже, ни „ж“!... Та добре, че селцето ни е поне мирно. Беднотия, беднотия, ама кога е мирно, понася се.

Аз и на Лазар това викам. Един ден ние режем царевичак в нивите при Керкезката гора, праханта ми се намокрила от росата, отивам при него за прахан, той стрива зелен тютюн на прах и свива цигара. „Тая жена тютюн не става за пушене, оплаква се Лазар, на циганин мирише, като го пушиш. Оня грък интернирания, уж интерниран, ама пуши все папириси. Изглежда, че го бие парата!“ „Лазаре, викам му, по-добре сме си ние тука, беднотия, верно е, тютюн лош, садим го контрабандно из нивите, ама барем не сме интернирани. Човек, като си е у дома и е на спокойно, на пост и молитва може да кара.“ „Верно е“, съгласява се Лазар и ми дава от неговата прахан и ми казва как да я увия, че да не се намокри. Пък аз съм мокър чак до слабините, щото много гъста роса бе

паднала през нощта, а и много гъста мъгла. „Нема да се вдигне тая мъгла днеска — разправя Лазар. — Ако има ветър да духне, ще я разкара, ама като гледам, днеска нема да духне.“

Нека стои мъглата, така по-добре се реже царевичакът и на снопи по-добре става. Иначе мъглата ще се вдигне, слънцето ще спече царевичите, шумата почва да се рони като барут. Царевичак най-добре се реже в мъгла. Аз обичам нашата мъгла, всичко в нея става невидимо. Тя е чиста, бела, все едно че се движиш в памук, и на два метра от себе си нищо не виждаш. За чуване чуваш, обаче нищо не можеш да видиш, а пък е светло!

В Германия мъглата съвсем друга. Уж е Европа, уж не знам какво, обаче мъглата е по-черна от катран. Нали знам, там, дето правихме шосето, кога падна мъгла, нищо се не види, а не може и да се диша. Ние сме си изпонавързали носовете с кърпи, ама файда нема. Мъглата лютивва и кисела, черна, студена, всички заприличваме на коминочистачи. Ако речеш да плюеш, това, дето го плюеш, пак черно. Къде е оная мъгла, къде е нашата! Нашата мъгла чиста, в нея всичко е светло, че и на душата ти даже става светло, и лека-полека ставаш съвсем невидим. Викам на Лазар: „Лазаре, така и така, в мъглата сме невидими, що не влезем в Керкезката гора да кльцнем некоя и друга върлина.“ Той вика: „Ей, невидими сме, ама като удариш с брадва, ще те чуят чак некъде си. В мъглата се много чува.“ „А бе чува се, не чува се, аз ще влеза. По-важното е, че сме невидими!“

И тръгвам аз с брадвата, тая, дето е Две щръклета, към гората, а зад мене Лазар почва да реже царевичака със сърпа: рап!... рап!... Реже, ама се ослушва да види дали ще ми чуе брадвата. Гората изведнъж застана пред мене. Проврех се навътре, навътре дърветата са по-ячки, хвърлих око на едно и почнах да го сека. Наблизо друг секъл преди мене, ама секъл високо, има половин метър над земята. Аз не обичам така. Като сечеш, сечи ниско, за да тръгнат напролет яки ластари; ако отсечеш високо, ластарите боледуват. Ще отсека още некоя и друга върлина и ще се върна пак тука да оправя тоя пън, не обичам такава сеч, човек дори и кога краде, тебе да сече като на свое бранище.

Гътнах неколко върлини, върнах се да отсека ниско онуй парче, до него наведена една шипка. Замахнах с брадвата, ама не улучих, щото шипката ме закачи за ръкава. „Де жено!“ , рекох на шипката и се

обърнах, за да я настъпя и да я клъцна с Двете щръклета, но ни я настъпих, ни я клъцнах, ами изтръпнах целият.

Току до шипката стоеше една стомна, по тревата беха пръснати черупки от яйца и парчета от вестник. Тревата бе изпотъпкана, хора беха лежали на нея, изглежда, че са лежали на завет зад шипката. Знае се като какви хора ходят сега из горите, чувам, че по другите села ги били виждали, ама кой може да предполага, че ще се явят и в Керкезката гора! Тъй както гледам, май че тука ще им е леглото на тия хора, тука, значи, те спят, ядат и пият вода от стомната, а после тръгват я по мандрите, я архивите да изгорят на некоя община, я стражар да гръмнат. И като свършат това, се промъкват пак в нашата гора, досами моята нива. Никой нема да се подсети, че са в Керкезката гора, щото по нас е мирно, селцето ни е мирно, никой от нас още не е посегнал на държавата, а и държавата на никого още не е посегала. Само тоя грък, интернираният, дето е, но той какво може да посега! Той даже шейсет и шест кози кожи не може да каже, та ще посега... Тегля се, да се откача от шипката, шипката и тя тегли, ще ми откине ръкава. Измъкнах се най-после от другата страна, ама не смея да приближа до стомната. Прокашлих се за кураж, огледах се — нищо не се види, навсекъде мъгла. Ами ако ония стоят в мъглата зад дърветата и излезат накуп всичките и ме видат, че стоя при стомната им с брадвата, какво ли ще си помислят? „Кво правиш тука бе, бае?“ — ще кажат и ще ти запънат пушките в слабините.

Разтреперах се и взех да отстъпвам назад. Съчка се чупи под нозете ми, аз подскоча нагоре като заек. По едно време ми се стори, като че човек премина през храстите, даже нещо и като лице мернах. Върнах се при мойте върлини, поокастрих ги набързо, ама едното ми око шари, да не би да се зададе човек. Вдигнах дърветата на рамо, помъкнах ги през гората, те се влачат отзаде ми и шумчат. Само да се измъкна от гората, втори път за върлини вече не влизам. Набра ме страх, щото аз съм видим за ония, а те за мене са невидими.

Ей ти сега мъгла, хубава, бела! На ти мъгла сега!

Едва се измъкнах от гората.

„Много бързо насече!“ — вика ми Лазар. „Ми бързо, казвам му, и ти да си, и ти бързо щеше да насечеш.“ Ама не му казвам като каква е работата. Отнасям дърветата до колата, турям ги върху потоницата и

седам на процепа да изпуша една цигара тютюн. Лазар реже със сърпа, ама се позаслушва. Дали пък не е видел човек и той и си мълчи сега в своята нива? Или пък е видел стомната? „Не е възможно, мисля си, Лазар не ходи в гората.“ Седя на процепа, пуша и нищо не виждам, и никой не ме вижда — чувам само как Лазар реже със сърпа. Ония в гората също са ни слушали как си приказваме с Лазар в царевичите. Изведнъж изстивам дали не съм казал некоя дума повече за германеца, да съм го похвалил нещо, а ония да са слушали и да са рекли на края: „Той много май хвали германеца, що не идеме да му светиме маслото в мъглата!“ ... Прехвърлям си всичко през ума — за гърка говорихме, за мъглата и че германската мъгла нефела, само чернилка, всички, дето вървят из нея, си изпонавързали носовете. Ако ония са чули за мъглата, сигурно се казали: „Тоя ще тебе да е наш човек!“ А може още да стоят в гората с пушките и бомбите и да видат като какво ще приказваме понататък с Лазар и чак тогава да ни теглят присъдата. Лазар не е чак много по приказките, Лазар е смотан човек, кво може да ти каже той, та да му теглиш присъда! Моята е по-друга работа, аз шосе съм правил в Германия, мешал съм се повече с народ, вестник ще попрочета нещо, ще подпитам това-онова, а Лазар къде може да прави шосе в Германия! Че Лазар влак още не е виждал!

„Мани го тая жена!“, викам аз, тъй както си седя на процепа. „Кой бе?“ — пита ме Лазар от съседната нива и спира да реже със сърпа. „Как кой, германецът! Тая жена ти пробута мушамата, турил лустро отгоре, а щом облечеш мушамата, тя стане юфка. Пука се и се цепи; докато се обърнеш, станала на дрипа отгоре ти! Тая жена германец не дава там да му пипнеш стоката с пръст, а в Сърбия пали овце и ги гони по селата, та да подпалят селата. Той щом в Сърбия пали овце, в Русия пък кой знае какво пали. И като пали, щел да тури ред. С палене ред можеш ли да туриш някъде! Мъглата го гони него, в оная мъгла не можеш да дишаш, затова той къде назе бега, нашата мъгла му се види по-чиста.“

Така приказвам аз от моя процеп, Лазар позаслушва, ама го чувам, че нещо и почва да шумче. „Ти спре ли да режеш?“, питам го. „Ами спрех, вече товаря.“ „Бре, ами и аз да товаря тогава, та да сме си дружина из пътя, иначе в тая мъгла без дружина е трудно!“ И почвам и аз да товаря, натоварвам каруцата и повеждам биволите, та при Лазар. Лазар запрега, ще потегляме. Гледам го и си мисля: „Леле, Лазаре, да

знаеш какво има в гората, ще паднеш веднага по гръб тука и нема да мръднеш, устата ти ще се сцени от страх. Шумкарско легло на един метър от нас, ония стоят с пушките, слушат ни какво приказваме и ни четат присъдата. Ти, както си смотан, недей да приказваш, кашляй само, за да знаят ония, че сме двама човека, пък приказката на мен остави.“

Мисля си това и гледам, че на Лазар ръцете му треперат, не може да зажегли едната биволица. Ама че смотан човек! „Дай, викам му, да зажегля биволицата!“, турам жеглата и тръгваме двамата из мъглата. Вървя, пообърна се, гледам Лазар да не забележи, че се обръщам, ама той, макар че смотан, забелеза. Все ми се струва, че току ще излезе некой я зад нас, я пред нас из царевиците и ще каже: „Стой!“, и ще ни тегли присъдата. Мене ще гръмнат, а Лазар ще пуснат. Мене ще ме гръмнат, щото съм видел къде им е нощувката, щото съм видел стомната им. Нали цар Траян с козите уши затова е резал главите на момчетата, щото момчетата виждали ушите му. Не може, като видиш, че цар Траян има кози уши, да не кажеш, че е с кози уши. Моята работа горе-долу е същата. Ще взема да линейя, тоя ще ме подпита, оня ще ме подпита, а бе, Две щръклета, кво си оклюмал, криеш ли нещо, има ли нещо да те мъчи? „Ей, ще кажеш, така и така, отидох в Керкезката гора, и гледам в гората кози уши...“

Ами, ще кажа! С кремък да ме дерат, нема да кажа!

„Тая жена германец, почвам аз пак гласно, само си преобръща дрехата. Мине не мине малко време, и току я преобърне. И цепка отзад турил, да го заметеш по цепката, та да го фърлиш чак некъде си. Той мисли, че като е турил тая цепка и си преобръща палтото, може на която държава си иска да посегне...“ Лазар сумти и мълчи, кой знае къде му броди акълът на него!

Криво-лево изгазихме мъглата, добрахме се до селцето, Лазар към тех си, аз към моята къща. Оставям на жената да разтовари царевичака, а аз тръгвам да ошетам селцето, щото на едно место не ме сдържа. Мъглата се разрежда, къщите една по една се провиждат, зад тая къща ми се мерне човек, зад оная къща ми се мерне, после зад некая плевня. Тук мъж се мерне, там жена и кога се вглеждам повече, виждам, че тия, дето се меркат, са с кози уши. Жената, и тя с кози уши; къде кози, големи като магарешки! Чакат зад некая къща да ги видя и щом ги видя, веднага се скриват. „Не си добре, викам си, почна да ти се привижда цар

Траян с козите уши!“ Така си викам, вървя по улицата, ония се меркат, по едно време изчезнаха, продъниха се и вместо тех изведнъж чувам викове и писъци, като че колят некого.

Взех да подтичвам по улицата към тогова, дето го колежа, и отпреде ми из мъглата виждам хазайна на интернирания грък, тича напред и назад като изтърван. На горния етаж на къщата има нещо като балкон, на балкона стои гръкът, чупи ръце и само повтаря изплашено: „Сейсе и сес кози кози! Сейсе и сес кози кози!“ Под него долу напират бащата на Чуклето с брадва, син-зелен, размахва брадвата над главата си и вика с все сил: „Ще го съсека на краставица аз него. Сега ще му пукна аз на него тиквата, да види тая жена гръцка как се посега на чуждо момче!...“ Неколко мъже го държат и го възпират да не се изкачи по стълбата към интернирания. Оня горе продължава да вика уплашено от балкона: „Сейсе и сес кози кози!“ Под балкона стои Чуклето, както си е на къдрен още от зимата, стиска календари с царското семейство под мишница и разправя, макар че едва ли некой го слуша: „Аз наспроти мене моя баща е пиан. Какво е виновен човекът, аз му предложих да купи календар с царското семейство, той два купи. Наспроти мене той какво е виновен!“

Бащата отново взе да напират, тоя път предимно с псувня. Аз хващам хазайна за яката и го въвеждам в двора: „Стига си се въртел като изтърван заек, ела да туриме ред тука! Ти бе, викам на Чуклето, айде омитай се с твоите календари!“ Дърпаме назад бащата, той като виде календарите, като подскочи, че като ги забра с брадвата, направи ги на мати-маскара. Добре, ама в тоя момент влиза полякът с пушка. „Що сечеш царското семейство?“, пита полякът и се кани да свали пушката от рамото си. Оня като го удари с пестница по врата, та полякът нема никакво време да свали пушката, ами залитна на четирипет крачки, а капата му отхвъркна на десет, па може чак и на единадесет метра. Държавна капа, униформена, с кокарда, ама отхвъркна! Мъре като те арестувам аз тебе и ти друсна един акт, ще видиш ти как се удря пестница! Оня само пъшка, фърля кръвясали погледи и мълчи, щом удари поляка с пестница, изглежда, че се укроти малко. Изведохме го на улицата, пуснахме го, човекът си тръгва и пак поднови псувнята.

Отподире му подтичва Чуклето с посечените календари, тук падне царица, там престолонаследник, по-нататм пак падне нещо, ама се не

види цар ли е, княгиня Езекия ли е, или е царицата.

Сума време не минах на нивата, царевичакът дълго стоя неорезан, Лазар все ме подканя да ходиме да режем царевичака, ама аз се помайвам — на воденица ще ида, до града ще прескоча. Лазар почна да прекупува кози, викам си, хайде и аз да прекупувам, та ходих няколко пъти с него по селата. Добре, ама ние купиме за двеста лева коза, караме я в града и там я продадеме за двеста; нема никаква сметка! Оставих се от прекупуването на кози, орезах царевичака, един ден с Лазар ореме. Аз ора и попоглеждам към гората дали нещо нема да се зададе из нея. После оставям ралото, понавъртам се покрай гората, ще ми се да влезе вътре и да видя дали стомната още си седи там. От една страна, ме е страх, от друга страна, гората ме тегли. „Лазаре бе, викам, що не отсечеме малко лесковини от гората?“ Лазар обаче не ще. Аз почвам да си подсвирквам, влизам в гората, айде, айде към шипката и кога гледам — стомната там. Клъцнах една лесковина и излете като куршум от гората право при Лазар. Поседа при него, попушиме, побъбрем едно-друго, аз гледам повече ако мога да се заяждам с германеца, та ако случайно ония слушат, да кажат: „Две щръклета е наш човек, виж кво ги прави германците! На бъзе и коприва ги прави!“ Пък аз нали съм правил шосе в Германия, зъбите им познавам на германците прочие!

Та така, значи, аз се понавъртам край Керкезката гора, попогледна с едно око вътре, стомната все си седи. Лека-полека и аз ставам съучастник в събитията. Разбира се, днес е лесно да се удариш по гърдите и да кажеш като Лазар, че си дал ямурлука от гърба си, че си бил във връзка, да си фърляш капата до небето и да ликуваш! Днеска всеки ликува и всеки се бие по гърдите, ама в ония години не бе никак лесно, преживел съм го, та го зная. Ако е въпросът, всеки е взел участие тогава в събитията. Кой с живота си е платил, кой с пушка, а който не може с пушка или с живота си, той пък с мълчание е участвувал.

Мене ако питате, аз и Чуклето даже не виня, че продаваше календари с царското семейство. Кога стана блокада в селцето и войската не пуска никого да излиза навън и стоката реве гладна в оборите, а копринената буба взе да измира, щото нема черничева шума, ние се взехме цела делегация да идеме при офицера. Мислиме как да идеме, мислиме как да идеме, па на края се сещаме да вземем календар с царското семейство и да идеме с него при офицера. Вземаме, значи, ние

царското семейство и айде, та при офицера да го молиме да пуци народа из къра да бере черничева шума, щото копринената буба почва да измира. Копринената буба тъкмо се готви за храст, ще вземе да се завива на пашкул (ние викаме на пашкула меунка), а кога се готви за храст, бубата яде повече от кон.

Малее, като се рипна оня офицер, като се разфуча — ще ни изпопробие. Ние се обръщаме кръгом и както сме си с целото царско семейство, се разотиваме всички по домовете. Царското семейство не ни помогна тогава, но друг път може и да помогне, иначе за какво ще го турят на календара!... Блокадата поседе и си замина, аз се взех веднага, та в Керкезката гора и гледам — стомната си седи, никакъв страх нема тя от блокадата. Стомната си седи в гората и си мълчи, Две щръклета клъцне некое дръвце, тури го на рамо, подсвирква си и също мълчи. И с дръвцето се прибирам, с тогова се спра да поприказвам, с оногова се спра да изпуша цигара, а кога стигам до къщата на Чуклето, гледам, че Чуклето седи на двора, до него баща му, стриже го с една овча ножица. „Аз наспроти мене“ — вика отдолу Чуклето, но бащата го прасне с ножицата да мълчи и продължава да стриже. „Кво правиш, питам го, с тая ножица?“ „Ще го офъкам до кожа“, казва свирепо бащата. Чуклето примигва изпод ножицата и пак се обади: „Аз наспроти мене...“ но оня пак го перне с ножицата отгоре да мълчи. Тогава аз измислям една приказка, дето все си я повтарях след това: „Ще мълчиш, Чукле, щом баща ти го казва! Светът сега се крепи на мълчанието!“ А си мисля: „Питаш ли ме мене за стомната!“

И си отминавам с дръвцето по пътя, подсвирквам си и дочувам от време на време как оня подвиква: „Аз наспроти мене...“

Момчето

Когато слязохме от Зелена глава, още в първото селце стана дума за един ямурлук и за една стомна: това бяха единствените вещи, на които съм посягал. Помня от онова време, че трябваше да се свържа с бай Флоро, бай Флоро имаше каруца, разкарваше с нея грънчарски изделия по околията, беше извън всякакво подозрение. Един ден го

чаках под манастира, казах му, че трябва да отида на валцовата мелница, там ще дойде човек с парола ще му предаде каквото е необходимо и през нощта бай Флоро ще го остави под моста. Касаше се за оръжие. Аз трябваше да взема оръжие изпод моста и да го доставя подир два дни в отряда на Зелена глава.

Късно вечерта тръгнах към моста из едни слънчогледи. Питите бяха орязани, стърчеха само стебла. Аз вървех из слънчогледа, като се придържах близо до пътя, за да мога да наблюдавам движението по него и същевременно да остана незабелязан. Всъщност кой знае какво движение нямаше, двама човека се приближиха с велосипеди от градеца и един файтон мина по пътя. Подухваше вятър, по едно време взе да донася на пресекулки тропане на каруци и кънтене на дзилове. Познавах дзиловете на тая каруца, беше каруцата на бай Флоро. Без да бързам, аз се промъквах из нивата, държех под око пътя и далече отпреде ми почна да шуми невидимата река. Каруцата спря да трополи, мисля си, моят човек е вече на моста, вероятно вече оставя пакетите. Взира се в тъмнината, някъде в края на нивата ми се струва, че се появи червена светлинка, примигна и угасна. Да е светулка, не е, толкова късно в полето няма светулки. Да е цигара, също не е, кой може да пуши в нивата!

Спрях се, приклеках и почнах да се ослушвам. Никакъв звук отникъде, само реката шуми равно в тъмното. И никаква светлинка повече не се появи. Вероятно така ми се е сторило, мисля си, и се изправям пак, за да продължа към моста. Няма да мина откъм шосето, ще използвам върбите и раките край реката, ще се промъкна през тях. По този начин ще мога да наблюдавам шосето и моста, а сам аз ще бъда невидим. Шосе е това, всякакъв народ минава по него. Така си мисля и почвам да се отдалечавам от пътя навътре към нивата. Но не съм направил и няколко крачки, когато чух, че каруцата пак се обади, какъто рече: „Дай!“, веднага неколцина извикаха: „Стой!“, и припукаха пушки. Конете зацвилиха, аз се втурнах през слънчогледите право към пътя, на едно място се спънах и паднах. Добре, че се спънах и паднах, иначе, както тичах, щях да изляза право на шосето. Паднах, а някой като че ми каза: „Не мърдай повече!“

Така си и останах да лежа в края на нивата.

Пред мене се белееше шосето. Каруцата препуска бясно по

шосето, отзад тропат ботуши, до едно време виждам, че бай Флоро стои изправен в каруцата, ония отзаде му гърмят и викат, после бай Флоро изпусна поводите и падна като посечен. Конете не спряха, ами препускаха лудо, каруцата мина съвсем близо край мене, обля ме с къртенето на дзиловете си, с гърма на железните шини по настилката и като отмина, я чух как свири многогласно. Вятърът надуваше стомните и те пищяха кански в каруцата. Нещо стисна гърлото ми, очите ми се замрежиха. Поплаках безгласно в студената нива за бай Флоро, чувствувах се безсилен и злобен, тоя куршум за мен е бил наречен, засадата на моста е била също за мене.

Ония на моста запалиха електрически фенерчета, светлините се размърдаха, едни горе на перилата, други слязоха по сипея под моста, чувах далечните гласове на засадата, но не можех да разбера какво говорят. Почнах да пълзя бързо назад из нивата, без да изпускам от очи моста. Електрическите светлини бляскаха като вълчи очи в тъмнината, трябваше да бъда по-далече от тях. Попълзях известно време, станах и направих голяма дъга, за да се отдалеча едновременно и от моста, и от шосето. Слънчогледите свършиха, минах в ракитака край реката и вървах сума време, докато отпреде ми застанаха ниви с царевици. Някъде царевичакът беше орязан и струпан на купни, някъде още стоеше, макар че мамулите бяха окършени.

Хванах през неорязания царевичак, мястото горе-долу ми беше познато, реших да се добера до гората, да прекарам там нощта, а рано на другия ден да продължа към Зелена глава. Гората беше едра и гъста, не влязох много навътре в нея, намерих една добре зашумена ровина и се свих в нея. Бях само по едно сетре, нощта стана студена, но нямаше как да запаля огън. Лежах на завет в ровината, мъчех се да заспя, но щом затворех очи, отпреде ми израстваше мостът, каруцата, бай Флоро пада, ония пукат отзаде, а стомните пищят кански. Аз пълзя заднишком из слънчогледовата нива, после се провирам из раките, електрическите фенерчета едно по едно гаснат зад мене. Отварям очи, гледам тъмната гора над себе си, в клоните на тъмната гора са накацали гарги, бърлят нещо сънено, познато само на тях си. Клепките ми полека-лека се вдървяват, повече не мога да затворя очи.

Не помня по кое време, може би вече преди разсъмване, чувам, че нещо тупа из гората, иде право към мене. Беше заек, премина съвсем

близко, че можех да го докосна с ръка, но не ме забеляза. Той отмина в тъмната гора, когато дочух да се тупа пак от същата посока. Този път тупането бе по-силно. Спрях да дишам. Из тъмнината се показа лисица, тя лъкатушеше гъвкаво по заешките следи. Бе толкова много увлечена в гонитбата, че не ме забеляза. Тъмнината скри и нея, стана тихо, пак се мъча да затворя очи. Гърлото ми е сухо, да имах поне малко вода да разквася уста, може би, ако пия вода, ще се премахне тая горчилка. В устата ми почна да горчи още когато видях каруцата, и колкото и да преглъщам, горчилката все си остава.

Мише цвърчене ме стресна. Беше толкова силно, че се изправих и взех пушката. Как мише! Ами че това бе заекът! Той изцвърча като мишка, изглежда, лисицата го е догонила. Гаргите над мен се размърдаха, почнаха да бърбят шумно, прошумяха пера, но не се вдигнаха да отлетят. Те бърбраха доста дълго, някои почнаха да се местят по клоните, изглежда, че се наспаха. Гъста мъгла запъпла из гората, стана студено и влажно, но въпреки влагата ръцете ми бяха сухи и топли. И очите си усещах сухи и топли, както и устата. Разбрах, че ме е втресло. Станах и взех да тъпча на едно място да се сгрея, гаргите се посъветваха помежду си и решиха да се вдигнат от дърветата. Те изпълниха пространството над главата ми с шум на пера и крясъци и отлетяха в мъглата. Лека-полека се разбелваше, далече някъде преминаваше влак и в мъглата много отчетливо се чуваше тракането на колелетата и дишането на локомотива.

Разсъмваше се. Макар и да се обгръщаше с гъста мъгла, гората постепенно побеляваше — между дърветата надникваше утрото. Вече можех да видя, че ръцете ми треперят. Устата ми бе станала по-суха от тебешир, в коленете си чувствувах слабост. Лека-полека ще трябва да тръгвам, все някак ще се добера до Зелена глава. Задържа ме само още малко скърцането на волска кола. Колата иде към гората, човекът спря добичетата, разпрегна — не го виждам, но чувам неговите движения. Той влезе в нивата и почна да реже царевичак. Чувам сърпа му как остро се впира в стъблата, от време на време човекът се прокашли, спре се да запали цигара, огнилото бие остро върху кремъка — той си пали цигарата с прахан. Примъквам се по-близо до нивата, заставам съвсем в края на гората, но през мъглата не мога да видя ни кола, ни добитък, нито човека. Втора кола се зададе по черния път, меко скрибуца,

човекът не спря далече, взе да разпряга и да говори на добитъка. По едно време пита: „Две щръклета, ти ли си, дето толкова рано шумчеш из кукуруза?“, а човекът, дето беше по-близко до мене, от своя страна пита: „А, Лазаре, ти ли си?“ „Много рано си дошъл...“ — подхвана оня и т.н., както обикновено говорят селяните, когато работят в съседни ниви.

Новодошлият нарязва малко стъбла за добитъка, добитъкът почна да яде, синджириите подрънкват равномерно. Той влезе в царевицата и сърпът му хвана да рапа чевръсто. Двамата режат, понякога се пообадят един на друг, това ме улеснява, защото зная в кой момент къде се намират. Примъквам се внимателно към колата на първия селянин със странния прякор Две щръклета, в мъглата се очертаха ритли, колела, два бивола се пообърнаха към мене и почнаха да пръхтят сърдито. Гледам, в колата на селянина няма ни вода, ни торба, ни нищо — само една брадва виси закачена на ритлата. Кола и ритли разнебитени, процепът на няколко места стяган с шини — сиромашка работа. Биволите пухтят сърдито насреща ми, намъшени от влага, гледат ме недружелюбно с червени очи. Отстъпвам назад в царевицата, после покрай гората, покрай гората се промъквам към другата кола.

Другата кола, кажи-речи, същата, само дето биволите бяха наметнати с по едно омърляно козиняво чердже. Като ме видяха, и те взеха да пухтят. На ритлата виждам праметнат ямурлук на бели и бозави ивици. От ямурлука ли дето видях, не зная, но ми стана два пъти по-студено и брадата ми почна да трепере. Край задното колело оставена стомна, от реброто на ритлата виси торба. Усетих устата си още по-суха. Трябваше да направя само няколко крачки и можех да утоля жаждата си, но не ги направих, щото се боях, че вятър може да подеме мъглата, да се провиди изведнъж и аз изведнъж да застана пред очите на двамата. Полето по това време е пълно с народ, хората режат царевичак, развалят градини, някъде орат и ако тия се развикат, водата през носа ми ще излезе.

Мисълта, че могат изведнъж да ме видят, ме върна, влязох отново в гората и седнах върху един пън.

Седя и не седя върху пъна, щото така силно ме втриса, че даже подскачам, а мисълта ми все в ямурлука и стомната. Двамата селяни говорят нещо, всъщност говори повече единият, а тоя, дето е с

ямурлука, само се пообажда. Това обаче, дето го говорят, едва стига до мене. Не помня колко време се мина, мъглата все така си стои гъста и неподвижна. Чувам, че човекът, чийто е ямурлукът, подканя оня да закусват. Оня не ще да закусва, кльоца с огнивето, пали цигара и продължава да реже. Тоя с ямурлука спря да реже, тръгна към колата си, царевичите шумчат зад него.

Аз станах от пъна и също се запримъквах към колата, но съвсем безшумно и бавно. Биволите първи ме усетиха, изглежда, че тоя добитък е като кучето, запухтяха и като направих още няколко крачки, ги видях, че ме гледат, обърнали глави към мене.

Селянинът седеше на процепа на колата си, в краката му стоеше стомната, до стомната бе разстлана торбата със сухоежбина върху нея. Беше дребен човечец, фланелата му на лактите продънена, капицата му олизана, изведнъж ми заприлича на бай Флоро, та тая прилика даже в първия миг ме стресна. Той отпи вода от стомната, прекръсти се и отчупи хляб. Дъвчеше бавно, без охота. Залъкът му засядаше, затова той пак вдигна стомната, но не отпи, а замръзна на процепа.

Човекът ме видя и си поотвори устата, преряза ме мисълта, че ще извика, ще скочи и ще се шмугне в мъглата. Предупредих го с пръст да мълчи, той взе да клати глава — ще мълчи, значи, — опита се да стане от процепа, но краката не го слушаха и пак седна. И мене краката не ме слушат, едва стоя, но стискам зъби и гледам, ако може, по-малко да треперя. Моля човечеца за хляб и за вода, моля го да мълчи, той само клати глава, а през това време другият селянин нещо го вика от своята нива. Тоя, от своя страна, със заекване му обяснява, че си свършил тютюна и че ще иде да вземе от него тютюн. Селянинът се изправи, обяснява ми с ръце да бъда спокоен или нещо подобно и се стопи в мъглата.

Взех хляба и стомната, избиколих от другата страна на колата, свалих ямурлука, наметнах се с него, но не ми стана по-топло. Дрехата бе нова, шита добре, шаякът хубав, но стоеше като чугун върху плещите ми. Застанах така зад колата, че да мога да посрещна ония двамата, ако се опитат да ме нападнат или да ми направят клопка. Стоя, ослушвам се, царевичите шумят глухо, биволите ме гледат неприязнено. Ако човекът не се върне, подир малко изчезвам в гората. Макар че има мъгла, опасно е да стоя край колата му, изневиделица може трети човек да се появи.

Тъкмо мисля това, зад себе си чух стъпки. Обръщам се, същият човечец, устата му изпръхнала, гледа ме втрещено, два пъти по-изплашен отпреди. Изплашен е, види се, за ямурлука. Накланям пушката надолу, помръдвам с рамене да наместя ямурлука по-добре върху раменете си, моля човечеца да мълчи, а той ми прави някакви неразбираеми знаци с ръце, смачкан и безпомощен, сякаш са го гръмнали и му остава още съвсем малко да стои прав. Чувствувам се като снощи, когато видях как бай Флоро пада в каруцата, стискам зъби и с вдървени крака се отправям към гората.

Гората шумчи около мене, в гората някак ми става по-спокойно. Да продължа напред не бива, трябва да постоя в крайнината, да разбере дали двамата селяни ще останат в царевиците, или ще хукнат веднага към село. Увих се в ямурлука, седнах край една шипка, пих дълго вода от стомната, може би я преполових. Водата беше горчива, по-страшна от хинин. И едно яйце сдъвках, не помня вкуса му, помня, че беше твърдо и засядаше, та трябваше с горчивата вода да го преглъщам. Поседях край шипката, в мъглата чувам гласовете на двамата, както и сърповете им. Не моят човек, а другият предлага, да влязат в гората и да отсекат малко дървета. Моят човек му разправя, че в мъглата се чувало надалече, ще ги чуят в селцето. Другият разправя, че се чува, обаче не се вижда, а кога се не вижда, кой ще те хване. Той спря да реже със сърпа, чувам го, че върви през царевицата, кашли, навлиза в гората и иде право към мене. Спря се, плю на ръцете си и почна да сече с брадвата едно дърво. „Ткх! Ткх“, вика брадвата. Дървото също подвиква, изрева: „Аааа!“, и падна със свистене. Убиецът се прокашли и чух как отново плю на ръцете си.

Оставих стомната до шипковия храст, станах и се запромъквах през гората все по-навътре и по-навътре. Зад себе си чувах ударите на брадвата и шума от събарящи се дървета. „По-далече от всякакъв човешки шум, по-далече от всякакво селище, бягай далече, мисля си, от пътища и мостове!“ Една сойка се земята из въздуха над главата ми почна да надава предателски писъци. Тя отлетя напред, изчезна в мъглата, като не спираше да крещи, пак се върна, повъртя се около мене и пак отиде напред. „Добре, проклетнице, казах си, досега и птица не беше предавала човек! Върви и ме предай, където трябва! Върви, върви...“

Сойката обаче не ме предаде, повика, повика из гората и се умълча, а аз продължих да се промъквам през гъстата бяла мъгла трескав и с отмалели нозе. В устата ми беше горчиво и на душата ми беше горчиво. С тая горчилка се промъквах все напред и напред към Зелена глава, но вместо да стигна Зелена глава, се озовах отново на моста, дето убиха из засада бай Флоро. Бях много болен, като в просъница ми беше всичко, върнах се пак назад в мъглата, през ракити, царевичи и голи конопища, покрай скапани плашила, после през едно лозе помня, че минах, лозето беше обрано, но по върховете на лозите имаше останала ягорида, разквасих уста с ягоридата и продължих да се лутам пак из мъглата. Други подробности съм забравил, мисля, че на два пъти газих река, водата беше много студена, но трябваше да я газя; не можех да търся мостове, от мостовете бягах като опърлен... До Зелена глава се добрах едва подир два дни.

За втори път стъпих на мост едва като слязохме от Зелена глава. Това бе същият, бай Флоровият мост. Четицата ни спря на моста, всички застанахме на колене, неколцина от нашите изгърмяха три пъти залпово с пушките. И на много още места спирахме ние по пътя, на много места заставахме на колене и на много места гърмяхме залпово с пушките.

Барутният буквар

Властите почнаха да устройват на много места засади, завардваха пътищата, в селцето всяка нощ кръстосваше патрул от доверени хора. Нощем лежа, сламеникът шушне под мене — преди изобщо не го чувах, но от известно време насам го чувам как все повече и повече шушне; неудобен ли почна да става сламеникът ми, та аз ли взех много да се въртя нощем върху него, не зная. Всеки случай сламеникът ми много почна да шушне. Та нощем лежа, от време на време дочувам селският патрул как подвиква: „Кой там?“, щрака затворите на карабините, или пък извика с все сила: „Стой!“ Патрулът рядко ще срещне нощем човек в селцето, всеки гледа да замръкне в къщата си и да не излиза навън из тъмницата. Но нали е селце, куче някъде ще премине, нечия крава ще се

отвърже и ще тръгне да се лута по улиците, а патрулът, щом чуе стъпки, веднага пита в тъмното кой е там и зарежда оръжието, щото е такава инструкцията.

Една нощ по пътя към селцето се задава каруца, конете препускат с все сили, патрулът заляга от едната страна на пътя и извиква „Стой!“ към каруцата. Каруцата обаче не спира, конете продължават да препускат в тъмното и тогава патрулът според инструкцията гръмва. Единият кон се преобръща и пада, каруцата спира, другият кон скъсва муницията и с цвилене започва да обикаля около каруцата. Патрулът вика: „Кой там?“, ама не смее да излезе на пътя. От каруцата никой не се обажда.

Тогавя патрулът почна да вика към моята къща, щото живея най-близко: „Велико! Ей, Велико!“ Аз се рипнах от сламеника, излязох навън, както съм по бели гащи, и питам какво има. „Донеси фенер!“ — ми вика патрулът.

Турих едни галоши на бос крак, наметнах палтото отгоре, запалих фенера — имам хубав петролен фенер №5 — и излязох на пътя. Патрулът лежи в шанеца, не смее да изскочи на пътя, та ме кара мене да светна с фенера, да не би да има човек в каруцата и да гръмне. Гледам, че единият кон лежи в прахта, не може да си вдигне муцуната и като диша, вдига прахоляк пред себе си. Другият кон стои откъм задната страна на каруцата и гледа право към мене. „Ти кой си в каруцата, обади се!“ — вика патрулът от шанеца, ама не смее да излезе. Чувам, че някой разправя в тъмното: „Ей внимавайте да не би да хвърлят бомба върху нас!“ Аз стоя с фенера, мисля си, ако в каруцата има хора и искат да хвърлят бомба, най-напред върху мене ще хвърлят бомбата, щото стоя най-близко и съм целият осветлен. „Я бе, Велико, подвиква ми патрулът, я виж има ли човек в каруцата!“

Приближавам с фенера, но нещо ме и възпира, де да знам какъв човек има в каруцата. Ритлите взеха да проблясват, по тях изрисуван народ и като доближих откъм падналия кон, виждам, че на каруцата изрисувана Ботевата чета как слиза на козлодуйския бряг, знаме също има изрисувано и лъв, изправен на два крака. „Та това е Флоровата каруца!“ — викам на патрула. „Айде бе!“ — учуди се патрулът и се надигна от шанеца. „Флоро, ей, Флоро! — викам. — Ако си тука, обади се бе!...“ Никой обаче не се обажда. Конят, дето стои отзад, процвилва

тихо и гледа право към мене. „Флоро, ти ли си?“ — пита патрулът и доближава и той към каруцата, само че от другата страна. Аз хайде още напред с фенера и кога го вдигнах и светнах с него в каруцата, косите ми настръхнаха.

В каруцата лежеше убит Флоро, лежеше по гръб и всичките му стомни под него изпочупени. Навсякъде кръв, очите гледат към тъмното небе. „Вие ли я свършихте тая?“ — питам патрула и оставям фенера до Флоро, за да склопя очите му, щото мъртви очи не трябва да гледат, а и ние не трябва да гледаме мъртви очи. „Как ние! — оправдават се онези от патрула. — Ние, значи, викаме: «Кой там? Стой!», обаче той не спира, ами препуска с каруцата и ние, нали, значи, както е инструкцията, гръмване, обаче къде ще знаем, че това е Флоро. Конят се препъна и падна, а Флоро не се обади...“ Аз се мъча да склопя очите му, очите не щат да се затворят, Флоровото лице станало студено като желязо. Кръвта по него засъхнала, спечена, май че не е скорошна работа. Някой от патрула се сеща: „А бе той да не е застрелян по-рано и да е влязъл застрелян в селцето!“

Покривам Флоро с черджето от каруцата и вземам пак фенера. Падналият кон диша тежко и продължава да ме гледа с едно око. Другият кон процвилва тихо, като че жив човек подвиква. Наоколо ми мирише на смърт. Патрулът се мести от крак на крак, някой вика: „Тоя кон повече не може да стои така. Кога на кон се счупи кост, трябва да бъде убит с един чук по челото, иначе животното само се мъчи.“ „Това верно, че тебе да стане — съгласяват се другите. — Я, Велико, иди да повикаш ковача, а ние тука ще стоиме на пост!“

Тръгвам с фенера да викам ковача, къщата не е далече. Ковачът е циганин, двор няма, къщицата му направо на поляната. Посред поляната лежат три гъски, щом тръгнах към къщата, станаха и се разкряха, а гъсокът дойде със съскане да ме плаши. „Тико, ей, Тико!“ , викам, а гъсокът върви подире ми и съска. На пруста се размърдаха хора, Тико се обади: „Кво има?“ — пита, аз доближих с фенера и му разправам каква е работата и че тебе да вземе големия чук и да дойде с мене, щото единият кон на Флоро си счупил костта. Всички цигани налягали на пруста, времето още топло, под чергите шават деца и жени. Една стара циганка, като чу името на Флоро, седна сред чергите. „Той Флоро много добър човек! Кога мине, планица ще ми даде, гърне ще даде, зайре не

иска за тях. Много добър тоя човек Флоро! Ти, Тико, иди да му утрепеш коня, да послужиш на човека, и той на нас е услужвал!...“ „Сега, казва Тико, само да се облека.“ Той се облича, по-точно навлича скъсани цървули, щото спи с дрехите, както си е облечен. Циганката тъпче лула, разпалва я. „Виждаш ли, Велико, оплаква се циганката, какво ни направи властта. Всичките ни острига!“

Тя е остригана с ножица до голо, Тико, и той остриган. Властите остригаха циганите и ги намазаха с газ, за да ги обезвъшляват, щото били разнасяли петнист тиф. Тико взема големия ковашки чук и разправя на старата: „Не може да се върви спроти властта! Кво каже властта, това е! Ако каже да стриже, ще стриже, ако каже да не стриже, нема да стриже! Малей, значи, костта е пречупил! Кога кон си счупи костта, тебе да се удари с чук по челото. Иначе животното има да се мъчи и не може да мръдне. Овца ако счупи крак, ще зарасне, ама кон ако счупи, не може. Кон щом счупи, тебе, значи, веднага да се утрепе! Що ще се мъчи животното!“

Ние тръгваме и из целия път Тико все това ми разправя — как се трепе кон с чук по челото. „Веднъж само да го удариш му стига — казва Тико. — И прасе ако си счупи кост, не може да зарасне, ами го коляй! Прасето ще го изядеш, нема зян, коня не може да изядеш. Само една кожа дето ще ти остане от него. Да знаеш, че с една кожа Флоро нищо нема да направи, с нея друг кон не може да купи. Един кон като си счупи костта, виж колко работа се отваря: каруцата тебе да я прави тек, стръки тебе да прави и друга муниция. Два коня с една муниция се запрегат, а един кон се запрега с друга муниция. Я стръки ще направя на човека, ама муниция нема кой да направи!...“

Там, дето е каруцата и дето лежат Флоро и конят, гледам, че се събрал народ, стъписан и поизплашен, святкат фенери, униформи се мяркат, пушки лъщят. Войници бяха дошли, няколко полицаи, един старши. Чувам гласа на Две щръклета: „Това да е в Германия, не знам кво ще стане! В Германия за кон убиват човека!“ „А, ето го ковача с чука, господин старши!“ — казва един от патрула. Аз подпитвам откъде е дошла войската, един от патрула ми разправя, че на моста имало пусия и че там са застреляли Флоро, щото пренасял оръжие. Затова патрулт, кога викал: „Кой там?“ и „Стой!“, от каруцата никой не се обадил. Като разбрах тая работа, ризата ми залепна за гърба. Флоро, значи, е бил във

връзка с движението, някъде е станал провал, може би сега войската и полицията ще почнат да привикват хората един по един. Може би и мене ще викнат да питат, мене има за какво да ме питат.

„Ама и Флоро ли са убили?! — пита ковачът. — Тц, тц, тц! Я мислим, че само коня е счупил кост! Тц, тц, тц!...“ Старшията го пита какво стърчи, ами не сваля чука от рамото и Тико сваля чука и го дава на старшията. „Те го чука!“ — казва той. „За какво ми е?“ — пита старшията. „Да трепете коня!“ — вика Тико. „А, да трепеме! — не разбира старшията. — Нали ти ще го трепеш!“ „Ааа — клати глава Тико, — я тая работа нема да я свърша. Знам, че кон като счупи кост, требе да се удари с чук по челото, ама това не съм го правил никога. Па я пиле не колям! То у циганин колко пилета, господин старши, ама кога се случи да има, не мога да го заколям, ами жената го изнася на пътя и чака да мине некой човек, та той го коли.“

„Кой тук разбира от тази работа?“ — пита старшията. Някой вика: „Ами ето Две Щръклета, той е бил по Германия, мешал се е с повече народ, той сигурно разбира.“ „Ами — възпротивява се Две щръклета. — Къде в Германия ще утрепеш кон! Германецът не дава да пипнеш коня с пръст. Веднъж, като работехме на шосето, едни коне не можеха да изтеглят каруцата, германците викат: «Дий! Дий!», наловили се по колелетата, бутат, що сили имат, ама конете не мърдат. А коне яки, две каруци могат да изтеглят. Ние гледаме, гледаме, че като ударихме по една лопата на конете, като се рипнаха ония коне, каруцата отзаде им не допира земята. Леле като се рипнаха ония германци срещу нас, «цвайциг!», викат, «цвайциг!», щеха да ни изпотрепят, че сме ударили конете. Къде в Германия ще ти дадат да утрепеш кон! Че това е германец бе, това да не сме ние!“

В селцето никога не е убиван кон. Народецът, дето се е събрал с фенерите край каруцата, разправя на старшията, че е чувал за тая работа, но в селцето ни кон си е счупвал кост, ни е ставало нужда да бъде трепан с чук. Но че става с чук, всички били чували.

Старшията стои до коня, ние с фенерите стоиме по-назад, при каруцата, на светлината проблясват ту четници, ту черкези, ту лъв се мерне или пък знамето със „Свобода или смърт!“ . „Няма свобода, мисля си, няма свобода, Флоре, само смърт има в каруцата“, конят лежи и диша тежко в прахта, ковашкият чук стои до него — един удар по

челото, и наоколо ще размирише пак на смърт. Усещам как челюстите ми се стягат, сякаш почват да вкочанясват, четицата от ритлата ме гледа гневно, фенерите наоколо ми се люлеят, люлеят...

„Дай аз да опитам, господин старши — чувам непознат глас, обръщам се, един от полицаите доближава до коня. — Едно време бех нещо като налбантин, знам, че конят има слаба глава.“

Той взема чука, опитва колко е тежък. Две щръклета се обаждат: „Най-яка глава има овенът. И говедото има яка глава, ама овенът има по-яка глава. Овен никога не слънчасва, а говедото слънчасва. На времето с овнешки глави са правили стенобойни машини.“

Онзи плюе шумно на ръцете си, опитва дръжката на чука, вдига го високо над главата си. Конят пред него го гледа с едно око. Аз се обръщам гърбом и чувам само едно меко: „Хр!“ Конят, застанал откъм задната страна на каруцата, почна да процвилва учестено. Стомахът ми стана твърд като дъска, взе да ми се повдига. Тико премина бързо през струпаните селяни, клатеше остриганата си глава и подвикваше: „Малей!... Малей!“ Чукът се тътреше подире му, удряше се в камъните, подскачаше и хвърляше искри. Натам, дето отиваше Тико, небето вече се разбелваше и към селцето пълпеше бледа мъгла.

Хората един по един почнаха да се разотиват, военните и полицаите тръгнаха към кметското наместничество, при каруцата остана само селският патрул. Патрулът насяда в шанеца, викат и мене да седна да запалим по цигара тютюн. Отивам и аз, та сядам с фенера при патрула, бяха двамина, пушките стоят изправени между коленете им. Седим и пушим тримата, времето се разбелва все повече и повече, пушките между коленете на ония посивяха. По съседните дворове жените взеха да пушат кокошките, петли кукуригаха по оградите, коза врещеше някъде, като че я дъреха с кремък, а мъглицата пълпел, пълпел...

Всеки миг слънцето ще изгрее, а мене ме чака купа сено, не съм си довършил още купата. Рипвам се от шанеца, патрулът вика: „Къде, Велико?“, а аз разправям, че имам да пластя сено, обръщам се и тръгвам по пътя, а отпреде ми се показва слънцето бледо, забулено в мъглата. Комините пушат синя пушилка право нагоре, гледам тая синя пушилка и си мисля: „Туй е за бог да прости Флоро!...“ Някакъв човек ме пита: „Велико, къде посред пладне с тоя запален фенер?“ Забравил съм да духна фенера, повдигам шишето и духам пламъка през отвора. Няма

нощ вече, няма мрак, няма куршуми да свирят, да гърмят каруци и да се носи конско цвилене. Няма нощ, но денят не може да изличи ни каруцата, ни Флоро, ни коня. Живият кон процвилва самотно, но никой не му се обажда. Бутам вратницата, тя, съвсем разкапана вече, едва се отмести, за да вляза в двора. „Като попривърши полската работа, мисля си, ще тебе да постегна вратницата или да скова нова вратница.“

Гледам, че в моя двор всичко разкапано, през оградата добитъкът направил навсякъде прелези, сламата на сайванта изгнила, по покрива цъфтят слънчогледи. Ще тебе и старата слама да съборя, да препокрия сайванта с нова слама. Ама това после ще стане, нека първо довърша купата сено, може дъжд да се зададе, ще съсипе храната на добитъка. Вземам една желязна вила изпод сайванта и се качвам на купата отгоре.

Оттук виждам селцето като от наблюдателница: каруцата на пътя, патрула, къщите и плевните на съседите, сламените им покриви също прогнили, къде ръж поникнала, къде слънчоглед, по-натам виждам къщата на ковача, голямото колело се върти, някой е дошъл да точи нещо при циганина. Трите гъски вървят важно през поляната и подвикват една на друга. Натам се редят други къщици, други плевни, селцето под мене е като на длан, лежи си притихнало в плитката дупка. Хора не се виждат по улиците, само мъглата върви, поспре се тук, поспре се там, влезе в нечий двор, овце и кокошки изчезнат в нея. Тук къща ще потъне в мъглата, там дърво ще потъне, за известно време и Флоровата каруца изчезна, чувам само процвилването на коня и гласовете на патрула. От трите страни на селцето се вземат баири, обрасли с дива трева и с по някоя трънка. От моя двор нагоре също започва баир и в края му тъмнее Керкезката гора. Бледи пътеки се преплитат по баира нагоре, тия пътеки познавам повече нощем, защото само нощем ще отида на среща или ще изнеса храна, както и Флоро нощем е отнесъл оръжието. Кога ли нощем и мене някъде ще ме издебне пусия?

Иван Татаров изкара наред двора си една бъчва и почна да й набива обръчите, та ми прекъсна мисълта за пусията. Бъчвата гърми бетер оръдие: „Ще оглушиш селото с тая бъчва!“ — казвам на Иван Татаров, а той набива обръчите и в промеждутъците разправя, че щел да ходи на Пъстрината да набере руй, време е да се запарват бъчвите. Жената излиза на двора, взема и тя една вила и почва да ми подава сено

отдолу. Аз поемам сеното с желязната вила, държа се с една ръка за стожера и го притъпквам хубаво с нозе, да не би да прокапе. Гледам си работата, ама с едно око все попоглеждам дали ще настъпи някакво движение в селцето, дали няма някоя изненада да дойде изневиделица. Засега селцето си стои спокойно, циганското колело се върти равномерно, Иван Татаров блъска обръчите на своята бъчва, патрулът седи в шанеца и пуши. Сеното под нозете ми хрущи, също както изхрущя чукът върху челото на коня: „Хр! Хр!“ И уж е сено, уж трябва да е дъхаво, да е богато с всякакви миризми, а като вдишвам, ми размирисва на смърт. Обикалям около стожера, притъпквам и държа селцето изпод око. Мъглата се мести, разсейва се, въздухът лека-полека почна да се избистря.

И тогава виждам, че войската и полицията взеха един по един да изваждат хората от къщите и да ги откарват към кметството. Сигурно за Флоровата работа ще ги питат. Слепите ми очи взеха да бият по-силно, па и Иван Татаров взе да блъска по-силно обръчите на своята бъчва. Поогледа я, поогледа я и току блъсне отгоре. „Данни!“ — ехти бъчвата. „Нека ехти, мисля си, туй е вместо църковна камбана за Флоро.“ А ония от двор в двор вървят и привикват хората. По едно време гледам, че около селцето се разставя войска: два моста завардиха и един брод за добитък на реката. От другата страна също завардиха и пътища, и поголеми пътеки, дето излизат от селцето. Нещо като чувал стана, само откъм моята къщица чувалът още незавързан.

„Пак ще бъде с бягство, Велико!“ — мисля си и бързам да довърша купата. Аз на бягство съм свикнал. Веднъж ме караше полицай, тогава биволица ме спаси. Турлаците имаха бодлива биволица, где кого срещне, вика: Пфу! — а понякога налиташе и да бодне. Та полицаят ме кара по улицата, биволицата на Турлаците излезе насреща ни и още отдалече почна да вика: Пфу! „А, де!“, заканва й се полицаят, обаче биволицата го гледа с червени очи и вика предупредително: Пфу! И по едно време, като се рипна, право към полицая, мене хич и не ме погледна: изглежда, че не беше виждала униформа и униформата нещо я дразнеше. „Стой!“ — изрева полицаят и гръмна, ама биволицата даже не трепна, ами лети право отгоре му. Аз се прехвърлих в един миг през зида и издимях. Викам си после: „Глей ти, бивол, бивол, каля се като свиня из локвите и е пълен с биволска въшка, ама и той не може да

търпи униформа!...“ Друг един път ме караше пак полицаей, изпод краката ни изрипна заек. Това беше в лозята. „Дръж го, че утече тая жена!“, извика полицаейт. Аз като се рипнах през лозята, подире ми фърчи ластар и шума и викам с все сили: „Стой, дръж, утече тая жена!“ По едно време чувам, че полицаейт вика подире ми, ама аз вече бях превалил в дола и пред очите ми трептеше гората. Полицаейт се усетил, ама късно — че заекът бяга на една страна, пък аз бягам на друга. Та и сега си мисля, че ако дойдат да ме подкарат, пак с бягство ще се спасявам през баира, макар че баирът ми се вижда доста гол и дълъг за бягство.

Мисля това и гледам: една синя униформа върви по пътя, ама не свърна в двора при Иван Татаров, ами в моя двор. Полицаейт ритна вратницата, вратницата се откачи от пантите и падна вътре в двора. „Що не си направиш вратница? — пита полицаейт. — На вас от партизанлък не ви остава време да си направите вратници, ами сте се разградили като цигани!“

Иван Татаров удари още веднъж върху бъчвата и се обърна да види какво става в моя двор.

„Че беднотия, господин старши — казвам на полицаей. — То едно ако направиш, друго ще вземе да се събори!“ „Ще ви видим беднотията! — казва старшият. — Хайде, слизай от купата! Арестуван си!“

„Божее!“ — ревна жена ми, захвърли вилата и хукна към къщи. Иван Татаров стои до своята бъчва, мига изпод каскета си и гледа как ще се развият по-нататък събитията.

Помня, че казах: „Добре, господин старши!“ Аз винаги им казвам старши на полицаите, така съм свикнал. Жената влезе в къщи, излезе и пак влезе все с нейното: „Божееее! Боже!“ Иван Татаров удари веднъж с чука по бъчвата, ама наслуки, не гледаше къде удря, гледаше към полицаей. Оттатък двора патрульт продължаваше да седи в шанеца, мъртвият кон лежеше в прахта, другият кон бе млъкнал, седеше с наведена глава до каруцата. От купата не виждах Флоро, виждах само козинявото чердже, с което завих очите му.

„Ако е за Флоровата работа, господин старши, разправям на полицаей, нищо не знам. Знам, колкото знае и патрульт. Само дето ще ме разкарвате, не съм си довършил още купата. Ние се трепеме цело лето за една купа сено, а на`, като дойдат събития, не можем да си довършим

купата.“

„Вие ли не можете да довършите! — вика полицаят отдолу. — Хайде, бърбеш като жена! Къде тебе, ще кажеш, мене това не ме интересува.“ „Добре, щом съм арестуван, ще слеза“ — казвам аз, ама не бързам да сляза, а се държа за стожера. Държа се и попоглеждам като как ще мога да щипна и в коя посока. Май че ще е най-добре през двора на Иван Татаров, щото от другата страна седи патрулът. Патрулът е от доверени хора на властта, сигурно ще стреля подире ми. Мисля си това, повъртам се горе върху купата, попоглеждам полица, а някакъв вътрешен глас ми подсказва: „Внимавай, Велико, това не са ти ония години, полицията се увълчи! Вълче време е, внимавай, Велико!...“

Да може сега отнякъде да се зададе биволицата на Турлаците и да почне да вика пфу, пфу! срещу полица! Ама я няма биволицата на Турлаците! И заек отникъде не изрипва, за да се юрна по петите му и да почна да викам: „Дръж, че утече тая жена, варди оттам, господин старши, аз ще го прикарам към тебе!“ Няма ни биволица, ни заек, навсякъде разставени часови, всичко завардено, а до Флоровата каруца седи патрулът. Полицаят пък стои пред купата, праметнал пушка на рамо, а аз стоя навръх купата, както слънцето стои на небето — ни има къде да кривне, ни има къде да се скрие, всичко голо наоколо му.

Нощем, когато ми шушне сламеникът и се въртя дълго отгоре му, съм си мислел, че ако дойдат да ме повикат, то това нощем ще стане. Ще почнат да блъскат вратите с приклади, аз ще се правя на сънен и докато отварям вратата, ще събарям едно-друго в тъмното и ще се оправдавам: „Ей сега, ей сега, то нали сме народ селски, всекакъв боклук из къщата, чакайте само да светна, туу да се не види!...“ И докато говоря тия безсмислици, аз вече стискам брадвата и отварям широко вратата. Първо ще ги посрещне брадвата, първия човек ще поваля с нея, другите ще се сащисат и докато това-онова, мене ще ме попие тъмницата. Ей това съм си го мислил през нощите, когато се ослушвам как селският патрул вика „Кой там?“ и щрака затворите на карабините. Затуй и брадвата ми е била винаги зад вратата, на пост, за да не може никой да ме изненада в къщата ми. А то ето как се случи да ме арестуват посред бял ден, брадвата е далече от мене, зад вратата, аз стоя върху недовършената купа, патрулът седи в шанеца, Иван Татаров поочуква обръчите на своята бъчва през куп за грош и гледа изпод

каскета си. Сеното шушне под краката ми, она глас шушне в ухото ми: „Внимавай, Велико!“

Ослушвам се в тоя глас, попоклащам глава, викам на Иван Татаров: „Виждаш ли, Иване, не дават на човека да си довърши купата! Глей какъв народ се навъди, Иване!“ „Кво има за гледане! — обажда се полицаят. — Иван Татаров е благонадежден човек. Ние благонадеждните не закачаме.“ „Нищо, че е благонадежден, казвам на полицая, той нека гледа добре!“

И се пускам от стожера, подпирам се на вилата, да не би да се преобърна от купата, а Иван Татаров спря да почуква върху бъчвата и гледа как ще сляза отгоре. Пък аз слязох по най-прост начин, както децата слизат — сядам и се хлъзгам надолу, ама не пушам вилата. В себе си усещам само мускул и жила. Рогата на вилата светват и гаснат пред очите ми, светват и гаснат...

Щом усетих земя под нозете си, замахнах с все сила с вилата като с щик. Тя се заби малко под колана на полицая, каза съвсем меко „Хрр!“ и, както и чукут каза съвсем меко „Хр“, когато разбиваше челото на коня. Полицаят се хвана с две ръце за дръжката на вилата, като че искаше да я извади, ама не успя, щото вилата захапала здраво, и падна превит одве, „Бягай сега, Велико, нозе да са яки!“

През прелеза налетях право на Иван Татаров. Иван Татаров, целият ужасен, стои като гръмнат до бъчвата, взе да бие с чука по нея — уж обръчи набива, — ама избута бъчвата, тя се катурна и нали дворът му е полегат, затъркаля се към улицата, като гърмеше по пътя си. Патрулът скочи от шанеца да спре бъчвата, Флоровият кон почна да цвили, Иван Татаров размахва чука във въздуха, уж набива обръчи. Сухата трева оттатък двора засъска остро под нозете ми, някъде чух да гърмят пушки, куршум премина над мене с пиукане. После много се загърмя, кучешки лай чух и чак когато влязох в Керкезката гора и се обърнах назад, видях големи пламъци в двора — гореше купата сено. Ей сега ще пламне и сайвантът, дете не можах да го препокрия, подир сайванта и къщата. Не можех да гледам, затова влязох дълбоко в гората, а оттам вече знаех тайните пътеки за Зелена глава.

Подир година слязохме в селцето от Зелена глава и още докато слизахме, гледах как то си седи непокътнато в плитката дупка, някои вече препокрили с лятошна слама плевните си. Само в моя двор няма

нищо, ами черна пепел, развалини и бурени. Нагазвам през бъзака и копривата, гледам, огънят всичко сравнил със земята. И между бъзака и копривата виждам един светъл зелен кръг. Съвсем млада трева набола в кръга, мека трева, ситна, като че е таралежова кожа. По тоя кръг познавам къде оставих недовършената купа сено. Седя в бъзака, мисля си: „Като тая млада трева ще тебе да почне новият живот, Велико, на голо пепелище да почне!“ В съседния двор, някой почва да удря с чук върху бъчва, поглеждам над бурените и виждам Иван Татаров да набива обръчите на бъчвата. „Променило ли се е нещо на тоя свет?“ — питам се и вдишвам дълбоко миризмите на своя опустял двор. Миризмите не са кой знае колко богати — мирише на пепелище и на млада трева.

Хляб

От нашата работа нищо на мегдан не излиза, фурнаджийска работа! Станеш в петляно време, замесиш тестото, после идеш да напалиш фурната и докато се обърнеш, гледаш, тестото вече втасало, набъбва в коритото, като че иска да излезе от него. „Хайде, жена, казвам на жената, да намесваме тестото, щото фурната ще изстине!“ И вземаме ние да намесваме тестото и да го правим на кръгли хлебовете, докато стигнем половината. Тогава аз почвам да метам с лопатата хлебовете в пещта, а жената донамесва останалото. Отвсекъде иде жежчава, очите парят от пот и от топлина, но работата ни е такава, че преди да туря капака на фурната, не мога крак да подвия. Тестото е жива работа, като жив човек диша около мене, то не търпи помайване.

Чак като туря капака, мога да седна и да изпуша една цигара тютюн, а жената седа и почва да лепи изрезките от купоните. Времето е купонно, хлябът е кът, всека сутрин жената тебе да тича в комисарството, за да отчети брашното с купоните. Комисарството ти дава толкова и толкова брашно и срещу него иска толкова и толкова купони. Ако не ти е верен отчетът, край на брашното, загасвай фурната и спускай дървените кепенци!

А пък студена фурна е бетер мъртъв човек!

Та седя аз и пуша тютюна, гледам как жената лепи купоните и

позаслушвам с едно ухо не иде ли вече Милойко. И преди още да допуша тютюна, Милойко се задава с трите катъра. „Добрутро, бай Ангеле“, „Добрутро, казвам, много си подранил сабаале!“ „Че подранил съм, бай Ангеле, къде е чак горе Балканът, докато ида, докато насека три товара дърва и се върна, то ще се стъмни. Па и лесничейството не дава сега да сечем на старото сечище, ами се катериме като кози по соватите чак под Тодорини кукли и там събираме сухоежбина. То ти не отърва да ходиш догоре с катърите, изпопадаха им подковите, добичетата съвсем обосеха!“

Добичетата стоят пред фурната с три празни самара, гледат към нас през вдигнатите кепенци и поклащат глави. „Ще ми дадеш един хлеб, ама да е баят, бай Ангеле, щото баятият хлеб е по-спорен.“ „А торбата ще взимаш ли?“ — питам го и соча торбата под тезгяха. „Ще я взема, уговорка имам да я кача днес, хора там ще ме чакат!“ — Той се навежда, та взема торбата с брашно. Торбата я имам от един пощенец, държавна работа е, от тия торби, дето турят пощата в тех. Тя и щемпел си има за пощите и телеграфите на Царство България, непромокаема работа е, в реката да я натопиш, брашното в нея пак сухо ще си остане. Обяснявам това на Милойко, докато той привързва торбата към самара. Върху торбата хвърля зебло, отчупва парче хлеб и дава на добичето. „Хайде, вземи залък хлеб, говори Милойко на катъра, щото имаш товар по нанаторното!“ Другите два катъра извърнаха глави, гледат как натовареният катър дъвче, после се обръщат на другата страна и гледат Милойко. Той улавя юлара на натоварения катър и тръгва по улицата, другите също тръгват, щото са навързани един за друг.

Изчезва Милойко в тъмното, чак сега се осмелявам да въздъхна дълбоко, жената ме поглежда, въздиша и тя, прекръства се и пак почва да лепи купоните. Ни аз казвам нещо, ни тя казва. Винаги, когато Милойко мине в петляно време да вземе торбата с брашното, все си мисля какво би направил, ако го срещне полиция, но не съм го попитал никога. И жената не го е попитала, през целия, ден мълчи и чак вечер, кога чуе да се задават Милойковите катъри, въздъхне шумно. „Добър ви вечер!“ — казва Милойко и пошляпва с пръчка катърите. Сутрин само на мене вика добрутро, а вечер двама ни поздравява! Добър ви вечер! По гласа си личи, не му е леко... И на нас ни олеква!

Жената лепи купоните, копитата на катърите заглъхват по улицата,

тогава аз вдигам капака на печта и почвам да вадя готовите хлебовете. Далече е още до съмване, но народът в градеца рано почва да щъка по улиците, кой тръгва за дърва към Балкана, кой в кариерите на Беговица, кой към гарата, а циганите на тумби, на тумби, нарамили дълги прътове, отиват да брулят кестени по Балкана. Един по един хората се отбиват във фурната — „добрутро, бай Ангеле“, „добрутро“ — отвърщам, режа купоните с ножицата и продавам хлебовете, а жената се качва горе в стаята да замесва ново тесто.

Циганите, кога се отбият, се свиват зиморничаво и всека втора дума, изречена от тех, е за комисарството. Те, ако не брулят кестени, на тумби, на тумби клечат пред комисарството, а ако не ги видиш пред комисарството, значи, че са потънали в горите да брулят кестени. На комисарството му е омръзнало от циганите, ама кога изчезнат за по-дълго време, чиновниците се вкисват, щото нема кого да вземат на подбив... Циганите се свиват зиморничаво във фурната, постопят се малко, вземат да се побутват, за да излизат, задигат един хлеб на излизане и всеки вика на другия: „Аде, че глей кое време стана!“ Нарамват дългите прътове за брулене и ги чувам как говорят високо по пътя: „Те` това е човек да има фурна като бай Ангел, па да пече хлеб и да яде, да пече и да яде, та да му дойде до гуша! Малей, какъв студ! Ако горе у Балкана не е паднала слана, на`!“

Първата фурна продавам преди още слънцето да се е показало. И преди още слънцето да се е показало, отбирам сухи буковини, паля втората фурна и се качвам горе в стаята да почнем пак с жената да намесваме тестото. Всеки ден вадя по две фурни хлеб, в събота три фурни вадя. В неделя не работиме.

Тъй върви ден из ден, година из година, тестото ни изпи двамата с жената, нажежената пещ ни изсуши. Деца дето се пръкнаха, изучиха и се разпилиха, пак останахме сами с жената. Всеки ден по две фурни хлеб месиме, в събота три фурни. Край нема нашата, народ гладен, пусто да опустее това, дето господ го е измислил — три пъти на ден човек да яде. Три пъти на ден и всеки път на софрата да има и хлеб. По петляно време започваме работа във фурната и всичко, що изкараме, народецът го изяжда. Като се обърне човек, вижда, че нищо не е оставил зад себе си. Понякога познати се отбият на приказки, шегуват се: „Бре, ти все месиш хлеб и все нема хлеб!“ „Ей, казвам им, ще вземем един

ден с жената да омесиме хлеб, голем като връх Тодорини кукли, па ще го изпечеме, па що го оставиме насред града, та кой какво мине, да реже и от селата като идват в пазарен ден, също да режат и да откарват с каруците и пак да нема свършване! Ето такъв хлеб един ден ние с жената ще омесиме, та като го видите, да ви паднат капите!“

Имаме един каменоделец. Леко Алексов, той не верва. „Че вие, вика, ако омесите такъв хлеб, аз пък давам тук дума, кога умреш, да ти направя паметник, висок като връх Тодорини кукли! Че ти такъв хлеб да опечеш, ще ти требе фурна, голема колкото една къща! Къде ти, колкото една къща, като военния сеновал требе да е голема!“ „Те нали сме живи, казвам на Леко Алексов, ще видите!“

Аз на времето съм учил занаят при един хлебар, македонец. Некога си той държал фурна в Пирот и се хванал на бас, че може да изпече кифла, дълга двацет и пет метра. Никой не вервал, щото никой не бил виждал такава кифла. Македонецът се запретнал, усукал тестото тънко като връв, премерили с метър и то излезло даже малко повече от двацет и пет метра. Тогава той взел и навил тестото на колело, метнал го вътре в пещта да се пече, а кога се опекло и вдигнал капака да го изважда, кифлата се била надула толкова много, че напълнила целата пещ. Майсторът разправяше, че требало да строши устата на пещта, за да може да извади кифлата, щото пещта е голема, а пък устата ѝ малка. Така моят майстор спечелил баса и си спомняше, че Пирот ял тая кифла цела седмица.

„Аз съм бил в Пирот, казва Леко Алексов, ама не съм чувал за тая работа.“ „То е било отдавна, казвам му, тя не е скорошна работа.“ Обаче го виждам, че не верва.

На Леко Алексов очите му са все неверващи, все е малко примижал. Това сигурно е от камъка. По цел ден дея каменни кръстове и корита за чешми, все го е страх камъкът да не се пукне под длетото му или да отхвъркне камък в очите, затуй и погледът му е такъв — гледа те, ама не ти верва. На него и характерът му е такъв — и недоверчив, и остър. Ние, хлебарите, сме по-меки хора, с меко тесто работиме, сърцата ни са некак по-меки. На младини бех буен човек, ама щом влезох в тестото, друга мая получих, почнах да втасвам заедно с него и постепенно омекнах. И се бунтувах много едно време, и в бой съм влизал, а сега се вра омекнал във фурната, меся хлебовете за народеца —

всеки ден по две фурни, в събота три фурни — и гледам, че народецът пак не си е доял.

Като вадя втората фурна и нареждам хлебовете върху тезгяха, един хлеб се преобърна по гръб. „Ай да му се не види, викам си, ръцете ли взеха да ми отслабват, та не мога да измъкна лопатата изпод хлеба, без да го преобръщам!...“ И тръгвам да избиколя и да оправя хлеба, щото ние, хлебарите, сме малко суеверни. Па и само ние ли сме суеверни! Народецът, и той гледа на хлеба като на нещо свето, хлеб не се оставя никога на софрата по гръб, високи гости с хлеб и сол ще бъдат посрещнати, човек не може да стъпи с крак върху хлеба, а по християнските празници верващите се причестяват с хлеб и вино.

И избикалям тезгяха, но преди още да съм стигнал до хлеба, на вратата се показва Леко Алексов. „Добрутро, опече ли хлеба?“ „Добрутро, опекох го. Какво тъй рано, сън ли те не хваща; гледам, че нещо раншко почна да ставаш?“ Леко Алексов ме гледа недоверчиво и остро, като че некоя люспа може да отхвъркне от мене и да се забие в окото му или пък да не би да взема да се разполовя на две, както понекога камъкът се разполовява под удара на чука. „Години, Ангелеее, години! Едно време като заклан спех, а сега дремна, не дремна и ставам, ходя между камъните, яд почва да ме хваща на тех. Ние ще идеме, ще изгнием в тая пуста земя, а камъкът ни гние, ни ръжда хваща. Дай ми е оня хлеб, по-изпеченият дето е!“

Подавам му хлеба, Леко Алексов отчупи, подъвка, подъвка, поогледа фурната и изведнъж се обърна да си върви. „А довиждане!“ Аз оправих преобърнатия по гръб хлеб и пак почнах с лопатата да изваждам останалите от фурната. Докато извадя целата фурна, три или четири хлеба се преобърнаха. „Остарел съм вече! — мисля си. — Моят майстор, македонец, кога остаре, неговите хлебовете също се преобръщаха. Не ще имам май време с жената един ден да опечем хлеб, голем като връх Тодорини кукли, та целия градец да нахраниме с него, и народецът от селата да нахраниме, кога дойде с каруците на пазар.“ Премислям си това, хора идват, режа купони, подавам хлеб и с едно ухо чувам как жена ми стърже горе коритото с огрибката, как го помита и чисти.

До разсъмване продавам целия хлеб, тезгяхът пред мен лежи гол като дюшеме. През вдигнатите кепенци виждам навън купчина

загаснали въглища и два-три кубика буковини. Ученици минават по улицата, повече момчетии, турят си крак един на друг, надхитрят се. „Виж ти, мисля си, човек от дете се учи да туря крак на другия, да спъне човека, дете върви пред него!“ Жената излиза с купоните, тръгва към комисарството. Аз разпасвам престилката, пускам кепенците и притварям вратата. Ще слеза по тесната улица да погледна тук и там еснафът какво прави.

В една дупка семкаджията продава тиквени семки. С човека се познаваме от дълги години, той носи тавите със семе, аз да му го пека. „Как е, как е?“ — питам го. „Ами нали виждаш, Ангеле, цел живот с една тиквена семка се боря! Може ли да надделееш с тиквена семка!...“ Гледам го, лицето му също заприличало на тиквена семка. По-нататък шивачът си бode очите, тропосва нещо. При него свръщам да поседя, една цигара тютюн изпушвам. Навсекъде конци, изрезки, не може да влезеш и да не излезеш с конец, залепнал я по крачолите, я по ръкавите. „Мияле, викам му, ще тебе да ми ушиеш едни гащи, тия съвсем се дотъркаха.“ „Дадено, ще ушием, нали за това сме шивачи, да шием, да пооблечеме народа с едно-друго.“ „Обличате го, казвам на Миял, ама гледам, че народецът все гол ходи.“ „И аз на това се чудя, клати глава Миял, уж все ново шия, а народът все по` оголява!“

Истина е, че ние, занаятчиите, се бориме, колкото можеме, ама с две ръце човек може ли да надделееш! С две ръце тебе да изхраниш градеца с хлеб. Шивачът с две ръце, с една игла и с един напръстник тебе да го облича. Леко Алексов с чук и длето се мъчи да не останат безкръстни гробове в гробищата. Налбантинът, дете е на нашата улица, го гледам, че от зори започва да подковава добитъка. Народ се трупа на опашка, добитъкът не може да върви бос и да кара кирия. По нас пътища лоши, каменисти, добитикът си изпосъсипва копитата. Аз не обичам много да ходя при налбантина, не мога да гледам как повалят говедата, за да ги подковават. От нашите занаятчии най-много се отбивам при Флоро.

Флоро прави грънчарски работи, върти една шарена стока, щом тръгне по селата с нея, като топъл хлеб я граби народът.

„Несправедливо е, Флоре, казвам му, твоята стока ходи из народа, ни от дъжд се бои, ни от студ или жега. И моята стока минава през пещ, ама е стока ден за ден.“ „Господ я убил и моята стока, смее се Флоро, ама те,

въртя тука колелото, меся глиненото тесто, шарам, та да е по-шарено, белки с тая шарения изхраня къщата си! Нанагорно е, ама да знаеш, че човек лесно се не предава!“

Той не губи кураж, посвирква си с уста, върти колелото и като гледам под навеса му, доста стока е посъбрал. „Че ти и каручката си издокарал“ — казвам му. „Ами че понашарих я“ — върти глава Флоро.

Той издокарал чети по нея, байраци и лъвове, турци и башибозук с пембени гащи, пищови, саби и всекакви страхотии. И все си подсвирква, кога с глас, кога без глас, все щъка насам-натам — у него ни ръце, ни крака могат да стоят мирно, тоя му навик е от грънчарското колело. „Знаеш ли, Флоре, оплаквам се на грънчаря, ръцете ми вече почнаха да треперят, тая заран, като вадех втората фурна, няколко хлебове се преобърнаха по гръб на тезгяха. Скоро ще тебе май да й спускам кепенците на моята фурна“. „Не бой се, Ангеле, разправя ми Флоро, ние с тебе скоро нема да пускаме кепенците. Ще месиме тесто и глина, докато некая заран ни намерят потънали до шиите в тесто и глина.“ „А-а-а, не се съгласявам с него, нема да бъда аз като моя майстор, македонец. Една сутрин ние го намерихме паднал на стълбите, както свалял дъската с тестото. Той си останал на стълбите, а тестото кипнало и потекло като преспа през вратата. Аз, щом видя, че крака и ръце не държат повече, ще пускам кепенците. От стари хлебари зная, че щом хлебът ти почне да се преобръща по гръб, то и на тебе ти приближава времето!“ „Суеверия, Ангеле, суеверия!“ — казва ми Флоро.

Бъбрем с Флоро, пуша некая и друга цигара, после си продължавам по пътя. При Леко Алексов се не отбивам, много отломки фърчат от неговите камъни, не знаеш дали нема некая да ти влезе в окото. При него тебе да стоиш по-далечко и да викаш, като приказваш. Затуй при него не се отбивам, само през оградата попогледна какво прави.

Така ошетвам уличката, после се връщам назад, гледам — фурната стои със спуснати кепенци, коминът отгоре не дими. Цела нощ фурната е будувала, нека спи през деня! И аз ще полегна, защото нощният сън не стига. Ние, хлебарите, винаги си отвземаме през деня. Над фурната имаме малка стаица, там спиме с жената. Големата стая ни е работно помещение, там правим маята, там е брашното, там замесваме хлеба в коритото. Хубаво корито имам, седем метра е дълго, дълбоко до пояс,

чамово. Полегвам да дремна, мисля си: „Милойко вече е стигнал с катърите, където требе. Дано нищо не му се случи по пътя.“ В първите месеци, кога почнах да заделям по малко брашно, много бех неспокоен, но с време посвикнах. През една фурна минава много брашно, не е трудно човек да позаделя по нещо. Понекога мине полиция, подпита дали не се навъртат хора пазарен ден да искат да купят брашно на черно, дали нещо подозрително не съм забелязал, дали от тия, дето работят по Балкана, некой не носи повече хлеб. „Къде ти! — казвам. То беднотия! Човек тури един хлеб под мишница и докато стигне до кариерите на Беговица, изяде всичко!“ „Ако забележиш нещо, ми казва полицаят, ще дойдеш да обадиш веднага!“ „Ще обадя, казвам, ама не вервам да забележа...“

Дремвам малко в стаицата, кога се събуждам, виждам, че вече се мръкнало, жената подправя маята. „Милойко обади ли се?“ — питам я. „Не се е обаждал“ — казва жената и почва да чисти тестените си ръце.

Станах, пресех брашното, разстлах го по дъното на коритото и слезох долу пред фурната да чакам Милойко. Имам дървена пейка долу, седя на нея, пуша в тъмното и гледам как народецът се прибира. Много дървари минаха с катърите, каменарите от кариерите на Беговица, и те минаха, изнизаха се и циганите кестенари, като одумваха комисарството, а аз все чакам трите катъра в тъмното и гласа на Милойко: „Добър ви вечер!“ Жената, и тя слезе, загърната в плетен шал, поседя до мене на пейката — седи и мълчи. Ние сме като два хлеба, един до друг, от едно и също тесто направени, малко говорим помежду си. Градският часовник удари десет пъти — кани ни да се прибираме. Изправяме се двамата с жената от пейката и се качваме горе в стаицата, без да говориме и без да се гледаме в очите. Само веднъж се попогледнахме, но никой не смее да каже нищо.

И в леглото мълчимо и се заслушваме нема ли да се зададе Милойко с катърите. Вместо Милойко чуваме само ударите на градския часовник и всеки от нас брои наум. „Дванадесет!“ — казва жена ми. Подир час часовникът пак се обади. „Един!“ — казвам на жена ми и чувам, че на вратата се почука три пъти.

Беше Милойко. Шепнешком каза: „Добър ви вечер!“ — и въведе непознат човек, човекът имаше стара рана, требеше да се превърже. „Ще преспи, бай Ангеле, казва ми Милойко, следващата нощ ще го

взема и ще го преведа на друго място.“ Превързахме човека, той се опитва да се усмихне, а очите му залепват от умора. Легна, както е с дрехите, само пищова свали от себе си, та го тури под възглавницата. Жената притвори вратата на стаицата, Милойко си отиде тихо и ние се запретнахме да замесваме тестото, щото маята бе шупнала и кипеше.

Аз меся от единия край, жената меси от другия край на коритото и никой никого не поглежда. Като замесихме тестото, слезох долу да напая фурната. Кога паля първата фурна, не вдигам кепенците, още е много рано — това правя чак като извадя хлеба. Първите дърва изгореха, турих нови дърва в пещта и като пламнаха хубаво, се качих горе да видя дали тестото вече е втасало.

Тестото набъбнало, изпълнило целото корито и се повдига още нагоре. „Време е, казвам на жената, да почнем да намесваме хлебовете.“ И хващам да откъсна от тестото за първия хлеб, но така си останах замръзнал до коритото, щото в тоя миг долу взеха да тропат силно на кепенците. „Отвори! — викат мъжки гласове. — Полиция!“ Вратата зад мен скръцна, на вратата се показва човекът, доведен ни от Милойко. И следа немаше от съненост по лицето му, очите гледаха живо. Той държеше пищова със здравата си ръка, прекрачи прага и застана между двама ни с жената. Казвам му, че през прозорците нема как да се скочи, имам железни пармаци на тех, но ще го преведа през задната врата. Докато аз отварям на полицията, той ще драсне през градината.

Така и направихме. „Сега, сега!“ — викам силно на полицията и водя човека, та му показвам вратата. Той откряна леко вратата към градината, а аз тръгнах към другата врата и като хванах дръжката ѝ, чух, че зад мене се гръмна. Сащисах се, в първия миг не разбрах какво стана, отворих, ония ме блъснаха, неколцина изтропаха с ботушите си към другата врата, викаха: „Стой! Стой!“ — и некой от тех изрева: „Стрезов убиха!“ Некой ме удари изотзаде, та паднах иичком пред пещта, после ме хванаха за косата и ме теглиха по стълбите нагоре, ритаха ме, удряха ме с приклади, питаха ме нещо, но смътно си спомням тия работи, вързаха ми ръцете и краката с върви, овързаха и жената — тя също бе повалена до коритото. „Като хлебарки, да ги опечем живи като хлебарки!“ — чувах, че говореха, ама гласовете като че идеха от много далече.

Помня, че подир това заковаха вратата отвън, некъде задрънчаха

тенекии, замириса на газ.

Тогава лека-полека почнах да идвам пак на себе си. Чух, че под мене напалената пещ почна да свисти все по-силно и по-силно, всеки миг можеше да експлодира. Сетих се, че ония са плиснали газ в пещта и са подпалили целата фурна. Чувах как по стените пламъците се катерят с фучене и много бързо се качиха горе на покрива. Огънят се меташе, като че бе побеснела котка, трошеше керемидите на покрива, свлече се после надолу, хвана се за железните пармаци на прозореца и не се отмести оттам. Некъде през пращето дочух, че часовникът удари три пъти. Беше време да почнем да намесваме с жената хлебовете и да ги сваляме долу, за да заредя първата фурна. Погледнахме се мълчаливо с жената, после погледнахме тестото в големото корито. То набъбваше и едрееше пред очите ни, повдигаше се от коритото нагоре, прилично на голяма преспа. Огънят намери пролуки, плъпна по дюшемето, опипа дрехите ни с жената като разбойник и в първия миг малко ме достраша и усетих болка, но болката стихна, видох, че очите на жената престанаха да сълзят и изсъхна ха. И моите очи спреха да сълзят, станах лек като сажда. Жената, и тя олекна като сажда. Пламъците се виеха, свистеха, обгръщаха от всички страни преспата на тестото, но не можеха да я стопят. От големата тяга ние с жената се повдигнахме като същински сажди, завъртехме се около големия хлеб. „Виждаш ли, викам на жената, какъв голем хлеб ще опечеме сега, като Тодорини кукли голем, целото градче ще нахраниме с него и пак ще остане.“ Жената мълчи, щото е мълчалива по природа, само кима с глава. През пламъците навън гледам как се трупа народ, стиска купоните на комисарството и чака хлебът да се опече, за да си вземе и да тръгне — кой по Балкана, кой по кирия, кой пък към кариерите на Беговица.

Пръв, разбира се, е Милойко с трите катъра. „Добрутро, бай Ангеле!“ — ми вика Милойко и си сваля каскета. Друга заран не си сваля каскета, а сега го сваля и стои гологлав пред мене. „Много си подранил сабаале!“ — му викам. „Ами че подраних, бай Ангеле, лесничейството не дава да сечем дърва в старото сечище, требе да се катериме чак горе по соватите. И то, докато иде човек и докато се върне, се мръкне.“ По-натам гледам циганите, на тумби, на тумби, подпрели се на дългите прътове, стоят и се топят на огъня. Шивачът, целият в конци и с един метър, стои, ама нема как да мине през огъня, за да

дойде и да ми вземе мерка; бехме говорили да ми шиеш нови гащи, щото старите съвсем се дотъркаха. И Леко Алексов виждам, той стои по-назад, примижал и недоверчив, страх го е сигурно да не фръкне некая искра от огъня и да го ослепи. Огънят догаря, а народът все иде и иде, защото денят на градчето започва през моята хлебарница и всеки човек първо оттука минава, за да отнесе един хлеб под мишница. Покривът не издържа, подхлъзна се на една страна и падна с тресък пред фурната. Народът се поотмести, но не се пръсна. Казвам на жената: „Всичко разбирам, само едно не разбирам, кой ни предаде!“ Жената не казва нищо, само повдига рамене.

Като падна покривът, останахме под открито небе, звезди имаше горе, виждаше се дори тъмният масив на Балкана. Ветър ни поде с жената, също като сажди, завърте ни и ние паднахме леко върху пейката пред фурната. Помня, че тогава казах на Милойко: „Кажи, Милойко, на нашите хора в Балкана, че брашно повече не мога да пращам, щото от всичкото брашно омесихме хлеб с жената и го опекохме тоя хлеб, та ще има целият градец да яде от него, и за нашите хора ще има в Балкана, а така също и за народеца от селата, когато идва в пазарен ден с каруците. Всеки хлеб е свет, Милойко, ама тоя хлеб, дето сега опекохме, е най-свет!“ Милойко стои гологлав и кима с глава, трите катъра — и те гологлави — гледат към нас и кимат с глави.

В далечината, градският часовник започва да бие. „Колко пъти удари часовникът?“ — питам жената. „Ми знам ли, казва ми тя, нещо се бех замислила и забравих да броя.“ „Че и аз нещо се бех замислил, казвам ѝ, и аз не преброих колко пъти удари!“

Оттогава с жената престанахме да броим колко пъти бие часовникът.

Камъни

Какво е камъкът?... В гранитните каменоломни правят павета от него, за да павират пътищата, в народните кариери народецът кърти тънки плочи и покрива с тях къщиците — ако погледнеш такава къщица, покрита с каменни плочи, тя едва се крепи на краката си,

ужасно много тежи каменният ѝ покрив. През последните години изнамериха марсилската керемида — циглата, — тук и там се изпонаправиха цигларници, обаче циглата скъпа, та не всеки може да смогне да покрие с цигла къщата си. Камък много в моя берковски край, основи на къщите се правят от него, зидове и като тръгне от кариерите, застила пътищата где с павеа, где натрошен на прост чакъл; и покрай самите пътища също стърчи камък, да показва на пътника до кой километър е стигнал. Ако човек погледне нивиците как са се струпали една до друга и се застъпват по опашките из баирите, ще види да стърчат и там камъни — те бележат чия нивица докъде стига. В селцата на различни места са натуряни осови камъни, по тия осови камъни кантонерите дават линия за строеж на нови къщи, а така също оформят и улиците. Триангулачните знаци, наричани от народа бандери, дето стърчат по могилиците, крият в основите си също осови камъни. Много камък е пръснат и по оброчищата, а и много римски камък спи в земята ни — ту някой копач ще извади на бял свят такъв римски камък с непознати писмена, ту някъде рало ще закачи каменно изделие на римлянин.

И реките ни ако погледнеш, и те каменни. Пролетно време пороите къртят камъни по пътя си, свличат ги с грохот по своите каменни корита, а когато водата се отцеди, в коритата остават скупчени каменните стада. Нова вода ще дойде, ще наемете стадата и ще ги подкара надолу към Дунава. Тия стада вървят тромаво, побутват се едно друго и спират да пладнуват на някой разлив. Моят край е пълен с такива каменни пладнища. Ако човек слезе надолу в равнината, никъде няма да срещне камък в реките — там само пясък се стеле. Водните воденици на реките постепенно са смлели нашия камък, ситното мливо лежи разстлано по бреговете. Ако кон мине по меката земя на равнината, ще затъне в нея. Ако кон мине в моя край, подковите му хвърлят искри от допира с камъка. Каменен е моят край. В равнините е лесно да прокараш пътища, тръгни направо и ето ти два коловоза след тебе; и брод навсякъде ще намериш. В моя край една козя пътека да проправиш, пак тебе да се пребориш с камъка и ако луда река пресече пътя ти (а реките ни са луди и пенести, врат като мисъл), пак с камък тебе да свържеш двата бряга, за да преминеш.

Каменен край! Или както вика Леко Алексов, това, дето го

разправят за Адам и за Ева, то е било долу в ниското, кал в ниското, колкото щеш. Нашия Адам бог е правил от камък и от каменното ребро на Адама е направил Евата. Та затуй мисля, че бог е първият каменоделец. Не знам дали бог по онова време се е катерил по козите ни пътеки под Ком и Тодорини кукли, за да търси хубав камък за Адам и Ева, не зная също тъй дали е и първият каменоделец, но във всеки случай зная, че Леко Алексов е първият каменоделец на градчето. Той е постоянно в мраморните кариери на Беговица, там подбира камък било за надгробни паметници, било за корита на чешми. Целият камък в гробищата е минал под неговото длето, хората отдавна станали на земя, а камъните на Леко Алексов стоят мълчаливо и неподвижно, незаличим е техният белег. Според Леко Алексов камъкът бил историята на човека, пък и на народа. Египтянинът измислил каменната пирамида срещу пясъците, каменоделецът измислил надгробния паметник, а народът от берковския край измислил каменната Грамада; кой какво мине покрай нея, хвърля камък и вика: „Проклет да е Цеко.“ И хан Омуртаг, макар че е бил хан, е оставил една каменна колона след себе си, за да се знае.

Леко Алексов познава душата на камъка, някаква близост има с него, както някои хора имат близост с животните или могат да хващат живи змии и да ги турят в пазвите си. Когато умря протосингелът на градчето, протосингелшата поиска върху надгробния камък Леко Алексов да издяла ангел. За тая работа каменоделецът и вдовицата ходиха в кариерите на Беговица, за да подберат камък. На вдовицата ту тоя камък ѝ харесваше, че бил с по-тъмни жили, ту оня, че пък бил по-бляскав, но Леко Алексов само клатеше глава и отминаваше да търси други камъни. „В тоя, казваше той, нема ангел! А в тоя не само че ангел нема, но нема и корито!“

И така от камък на камък най-после той намери един хубав къс, откъртен от кариерата, преобърна го, нещо размерва наум и каза, че в тоя камък вътре има ангел. Прекараха камъка в двора на каменоделеца, той го поочука оттук-оттам с длетото и наистина отвътре се показва каменен ангел. Леко Алексов умееше да съблече камъка и да покаже какво има вътре в него. Впрочем той разбираше това още щом видеше камъка. Според него във всеки камък нещо спи, било животно, било звяр, било разпятие или човек. В нашите кариери предимно звяр и добитък спи, но има такива кариери, дето спят само човеци — мъжки

човеци, женски човеци... Има каменоделци — те само с това се занимават — махат черупките и изваждат от тях човеците, а народът се трупа да гледа.

У нас обаче — предимно звяр и добитък, и тоя ангел за протосингела. И досега ангелът си стои в гробищата, не е кой знае какъв ангел, да кажеш, ама при нашата беднотия все пак е ангел.

Леко Алексовата каменоделница беше на открито, в двора. Дворът бе наклонен към улицата, тъй че човекът виждаше като на длан всичко, което можеше да се случи на тая улица, макар че на нея почти нищо не се случваше. Той виждаше как сутрин рано народецът отива към фурната на Ангел Колов да взема хляб, после оттук минаваха циганите кестенари с дълги прътове на рамо, налбантинът вдигаше кепенците и почваше да подковава добитък, шивачът разпалваше въглищата в ютията с един кюнец, турен на нея, за да може ютията да има по-голяма тяга, коларо-железарят по цял ден кънтеше по наковалнята, а когато не ковеше желязо, боядисваше ритли и ги изправяше пред работилницата да съхнат. До Леко Алексов беше грънчарницата на Флоро. Флоро въртеше грънчарското колело, сушеше съдовете, шареше ги или палеше своята пещ, за да опече било гърне, било паница, било стомна. После изчезваше с дни, защото требеше да обикаля селцата на околията и да продава стоката си.

Като продадеше хляба от фурната, Ангел Колов тръгваше по улицата, при тоя еснаф ще се отбие, при друг ще се отбие на приказка, тук ще изпуши цигара, там ще поседи. При Леко Алексов той също се спираше, само че до оградата. Подпре се с лакти на оградата, побъбрят едно-друго, Леко Алексов го кани да влезе, но хлебарят поклаща глава — не обича да гледа каменни кръстове, а и много каменна люспа хвърчи изпод длетото, може някоя люспа да ти влезе в окото. „Истина е, казва Леко Алексов, камъкът не е като да месиш тесто, с голи ръце да го правиш на хлебовете. С голи ръце не можеш да излезеш срещу камъка! Чук тебе тука, стоманено длето тебе! Като го натиснеш камъка със стомана отгоре, да видиш как и той става по-мек от тестото и те слуша.“ „Така е, така е!“ — казва Ангел Колов и си отминава по пътя.

И женицата му минава по два пъти по улицата, ходи в комисарството да носи купони за отчитане. „Помози бог, Леко!“ — казва женицата. „Дал бог добро, Василке!“ — казва Леко Алексов и с

едно око я изпраща, а с другото гледа да не би длетото да осакати камъка. Вечер Милойко се връща с катърите, три товара дърва кара, понякога гъби ще пренесе, понякога носи голяма прахавица и се заиграва с децата. Децата подскачат по улицата на един крак, подръпват катърите за опашките, а Милойко изведнъж се обърне и каже „пух!“ с прахавицата. Прахавицата хвърля дим в очите на децата, те се разбягват, но лека-полека пристъпват пак зад него и пак подръпват опашките на катърите. И Милойко пак „пух!“ с прахавицата.

Всичко това Леко Алексов го вижда от своята каменоделница. Всичко е като на длан, животецът наоколо е пред очите на всички. Но животът на камъка е видим само за очите на Леко Алексов, щото такъв е занаятът на човека и той единствен в градчето познава душата на камъка. Всичко останало е видимо за очите на всички.

Когато полицията подпали фурната на хлебаря и вътре в нея изгоряха живи Василка и Ангел Колов, целият градец се беше струпал на улицата да види. Полицията стоеше с карабини срещу народа, да не би някой да се втурне да гаси, народът стоеше скупчен, озарен от пламъците, и Леко Алексов също стоеше сред народа и чуваше как издрънчаваше върху камъните някой изпуснат съд, донесен за гасене на пожара. Тук кофа издрънчаваше по калдъръма, там бакърен котел изгърмяваше глухо, от тия удари на празните съдове на Леко Алексов взе да му прилошава. Прилошаваше му и по-късно, когато стоеше на колене и дялаше камъка, и щом погледнеше над оградата, виждаше черната купчина на пепелището. Циганите все тъй минаваха на тълпа, нарамили прътове, но като приближеха фурната, млъкваха. И Милойко вече не сваляше големи прахавици от Балкана, а и децата не подтичваха да дърпат опашките на катърите му.

Нощем Леко Алексов позаслушваше бученето на реката, слухът му долавяше каменно скърцане. Той знаеше, че големите стада на камъка пътуват, блъскайки се надолу към равнината. Някакъв страх усещаше от това пътуване и някаква злоба го обземаше към камъка. Защото всичко се бои на тоя свят, всичко се бои от времето, само камъкът не се бои. Той не знаеше древната поговорка, че всичко се бои от времето, но времето се бои от пирамидите, обаче мисълта му се луташе някъде близо около тая поговорка. Сутрин излизаше озлобен на двора и с озлобление почваше да дяла камъка. Живяха хора отсреща, димеше

фурна отсреща и цялата улица сутрин миришеше на пресен хляб. Няма фурна сега, няма хора, ветровете разнесоха пепелта, дъждовете отмиха възглицата и отдолу остана да стои една купчина опушен камък. Кой смахнат е измислил камъкът да надживява човека!

„Надживева ни камъкът, Милойко! — оплаква се Леко Алексов, когато Милойко мине привечер с катърите. — Цел живот се боря с него, но некой ден си зная, че ще ми надвие!“ „Ами тя тъй е!“ — казва му Милойко и продължава по пътя си. „Какво беше Стрезов? — мисли си Леко Алексов. — Стрезов беше страшилище, ама на, гръмнаха го оная нощ от фурната на Ангел Колов и нема вече страшилище. Аз му изделах паметник, ама паметникът не е страшилище, мъртва работа е това камъкът, то е белег само от човека.“

Подир Девети септември, доста късно, струва ми се, почти в самия край на Втората световна война, наши доброволци вече почнаха да се връщат от фронта, появиха се доста войнишки униформи в градчето, та тогава именно се заговори за паметник на бай Ангел Хлебаря.

Леко Алексов сам поиска да избере камък, отидоха с Милойко в кариерите на Беговица, той не одобри това, което работниците бяха извадили от кариерата, поиска да взривяват отново, каменарите заредиха барут, изпокриха се, най-гърлестият от тях почна да вика: „Бомбаа! Бомбаа!“ — да не би да се зададе човек по пътя и да стане жертва. Бомбата изгърмя глухо „ррруп!“, много камък изкърти и като го огледа Леко Алексов, отбра най-после това, дето му требеше, натовариха го и го свалиха с Милойко. „Аз съм обещал на Ангел да направя паметник като Тодорини кукли и ще го направя, щото той ни е герой на градчето. Па и не само в градчето, него го знаят на сто километра околоръст.“ Милойко вдигна ритлата на каруцата, за да пребътнат камъка, и говори: „Издее го некой бай Ангел, и стрина Василка издеде, ама още не може да се разбере кой ги издеде.“ „Това без чуждо око не е станало“ — казва Леко Алексов и подлага железния лост под камъка, та да го пребътнат.

Камъкът се преобръща от каруцата, с глух тътен пада на земята, земята под него леко потреперва. „Много голем тоя камък, вика Милойко, не знам дали ще можеш да се пребориш с него!“ „А, позасмива се Леко Алексов, не се е родил още такъв камък, дето да не мога да се преборя с него. Докато са здрави ръцете и могат да държат

чука и длетото, не се боя аз от камъка!“

Милойко туря свалената ритла, шибва катърите с камшика, каруцата му почва да подскача по камъните из улицата. Леко Алексов свирука, обикаля камъка, размерва го с метър, два или три пъти го преобръща с лоста, подглави го хубаво и почна да дялка. Каменна люспа хвърчи наоколо, каменоделецът примижава с очи, да не би да хвъркне люспа в очите му. Той дяла и попоглежда по улицата. По улицата се задава Василка — отнася купоните в комисарството. „Помози бог, Леко!“ — казва женицата. „Дал бог добро, Василке“ — отвърща наум Леко и внимава да не би длетото да осакати камъка. Женицата изчезва, преди още да е стигнала до завоя, улицата стои празна, като че чака някой да влезе в нея и да мине по каменния ѝ калдъръм. Леко Алексов оставя чука и длетото върху камъка, вира се над оградата, чака и той нещо да се зададе по улицата. Целият еснаф спира работата си, застава пред работилниците и гледа обърнат все на една страна.

По улицата се задават стражари начело със Стрезов, вървят, без да поглеждат встрани, и стигат право при фурната на Ангел Колов. И щом Стрезов почуква на вратата на фурната, гръмва пищов. Стрезов пада по очи, другите стражари веднага изправят стълби — стълба до стълба — и заковават всички прозорци на фурната. И щом заковават прозорците, всички плисват по една тенекия газ върху фурната и фурната изведнъж пламва. Пламва и се овъглява, като мигновение, колкото да трепнеш с очи... Леко Алексов трепва с очи и кога гледа отново към фурната, там вижда да стои само една купчина опушени камъни. Върху камъните седи бай Ангел, изправя се, както си е с престилката, и тръгва по улицата. „Влез, влез, Ангеле!“ — подвиква Леко Алексов, но Ангел Колов не влиза в двора му, ами се подпира с лакти на оградата. „Не обичам да гледам каменни кръстове, Леко, казва хлебарят, а и много каменна люспа хвърчи изпод длетото ти, може некая люспа да ми влезе в окото!“ „Истина е, казва Леко и почва да работи с длетото, камъкът не е като да месиш хлебове. С голи ръце не можеш да излезеш срещу него. Чук тебе тука, стоманено длето тебе! Като го натиснеш камъка със стомана отгоре, да видиш как става по-мек и от тесто и те слуша.“ „Така е, така е!“ — казва Ангел Колов и отминава по пътя, но не стига до края на улицата, ами и той пропада като Василка на средата. Леко Алексов

стои на колене сред каменните люспи, въздъхва и започва отново с длетото. По обед камъкът се постопля, на пладне вече пари като въглен, не можеш да го пипнеш с пръст, навечер става прохладен.

Ден из ден паметникът се оформя, купчината от отломки край него расте, всяка вечер Милойко спира катърите до оградата и влиза в двора да види докъде е стигнала работата. Леко Алексов се изправя, поразкършва се, щото се е схванал цял ден да стои наведен над камъка, свирука с уста и оглежда мрамора. „Това ми е най-хубавият паметник, хвали се той пред Милойко, камъкът е послушен, отстъпва меко пред длетото, все едно че делям липово дърво. Градчето ни не е виждало такъв паметник.“

Милойко също оглежда, обикаля камъка, прави сметка като колко висок ще бъде, ако се изправи, разпитва от коя страна ще се издълбаят имената, къде точно ще бъде турена звездата, къде ще е надписът „Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира!“ — и Леко Алексов вади иззад ухото си молив и с молива горе-долу му обяснява къде ще бъде едното, къде ще бъде другото.

И излиза Леко Алексов да се поразтъпче по улицата, а кога се връща в здрача, вижда как камъкът се белее в средата на двора, мълчалив и студен. Каменните отломки хрущят под нозете на човека. Те хрущят, но той не ги чува, мисълта му е някъде другаде и погледът се е откъснал от двора, мъчи се да проникне през здрача над градчето, но здрачът все повече се усилва, приближава се, плътен мрак ляга над градчето. Идва му наум тогава, че с камъка можеш да се пребориш, но с мрака не можеш да се пребориш. „Ще кажа това на Милойко утре!“ — клати глава каменоделецът и тръгва през мрака към своята къща.

Камъкът остава да лежи в двора — бледо петно, което смуче студ от планинския мрак.

На другия ден, преди Милойко да се зададе по улицата с катърите, Леко Алексов видя, че хлебарят и неговата жена тръгнаха към оградата му. Хлебарят вървеше напред, нарамил дългата хлебарска лопата, а жената вървеше няколко крачки зад него, пъхнала ръце под престилката. Хлебарят спря до оградата, изправи лопатата нагоре, държеше я с две ръце и същевременно се подпираше на нея; широката ѝ част стърчеше в синьото небе като гребло, сякаш всеки миг човекът щеше да загребе от синината на небето и да заплува нанякъде със

свойта лопата. Но той ни загреба, ни заплува нанякъде, ами стоеше до оградата, до него мълчеше женицата и двамата гледаха вторачено издялания камък в краката на Леко Алексов. Каменоделецът точеше длетото си, требеше да туря писмената върху паметника, та хлебарят и неговата жена гледаха през оградата как ще бъдат издълбани имената им за вечни времена от Леко Алексов и как през вечните времена народът от градчето ще чете тези имена, а и народецът от селата също, когато идва в пазарен ден с каруците си.

Милойко, и той се зададе, спря катърите до оградата, но не остана на улицата, ами влезе в двора. Искаше да види отблизо как ще се дълбаят имената върху камъка. „Скръц, скръц!“ — скърцаше длетото върху точилката, Леко Алексов го опита на палеца си. „Като бръснач стана!“ — каза той на Милойко и застана на колене пред паметника. Погледна веднъж само към улицата, хлебарят и жената стоеха все на същото място и лопатата стърчеше с широката си част към небето, два пъти по-висока от къщите.

Като се убеди, че всички са тука, Леко Алексов плю на дланта си, хвана чука, примижа с едното око и удари върху длетото. В същия миг се чу трясък и камъкът се разцепи, сякаш гръм го беше ударил в сърцето. „А!“ — каза Леко Алексов и изпусна чука. Милойко трепна, вгледа се в разполовения камък, после в побелялото лице на човека, застанал на колене до камъка: лицето бе станало по-бледо от камъка. И очите на човека бяха станали някак каменни, а безкръвните уста нещо се мърдаха, но Милойко не разбра дали оня искаше нещо да каже, или четеше безгласна молитва.

Милойко взе да отстъпва през купчините от каменни люспи и можа само да каже: „Не може ръката на предателя да не трепне, кога се допре до името на героя!“

Чу ли, или не чу Леко Алексов? Не зная дали той чу, но зная, че когато погледна, до оградата ги нямаше ни хлебаря, ни неговата женица. По улицата отгърмяваха железни шини — туй, изглежда, беше Милойковата каруца, ама тя не се виждаше. Каменоделецът виждаше пред себе си само разполовения камък и по улицата една самотна хлебарска лопата, два пъти по-висока от къщите. Лопатата вървеше изправена с широката част нагоре, като че загребваше от небето. Тя вървеше по улицата нагоре към кариерите, гърлест глас викаше:

„Бомбаа! Бомбаа!“, чу се взривът в кариерите, но дървената хлебарска лопата не трепна, а продължи да се отдалечава по пътя си и колкото повече се отдалечаваше, толкова повече едреше. Леко Алексов стоеше на колене пред разломения камък, почна да скимти, а самотната хлебарска лопата се отдалечаваше и едреше.

Милойко

„Виждаш ли, Милойко, каза ми Леко Алексов, като бръснач стана длетото“... И щом удари с длетото, камъкът се разполови, като че го беха взривили с барут; и щом видох аз как Леко Алексов пребледне, а така също и очите му пребледнеха, тутакси разбрах кой изяде бай Ангел и леля Василка и ги предаде на полицията. Още на самото място му казах, че не може ръката на предателя да не трепне... Предателят може да сдържа ръката си, той и себе си може да сдържа и да подтиска, но един ден все ще трепне и с едно само движение ще разкрие тайната си.

Шибнах конете, празната ми каруца гърми по улицата, ама аз не чувам гърмежа ѝ, а чувам само пукота на камъка, когато се разполови. Катърите спреха пред вратника ми, стоят, предат с уши, помахват с опашки, а аз не се сещам да слеза и да отворя вратника, че да вкарам каруцата в двора. Седя в каруцата, мисля си: не може предателят да издигне паметник на героя, всичките природни сили ще се изпречат на пътя му, самият паметник ще се изпречи на пътя и няма да позволи. Бай Ангел и леля Василка са свет пример за нас и техният паметник може да бъде направен само от свети ръце. Дори камъкът, макар че е студен и безчувствен, не дава нечиста ръка да се докосне до него!

Мисля си още дали сега да ида, където тебе, и да доложя всичко, или да оставя тая работа за сутринта. След като изгориха бай Ангел и леля Василка в хлебарницата, аз се мъчех да поразбера кой е предателят, муших се навсякъде, позаслушвах навсякъде, в самата полиция ходих няколко пъти и там също надавах ухо, дано откроя, некаква нишка. За мен е лесно да отида навсякъде, щом катърите ми са натоварени с дърва. В полицията предлагам по три товара дърва, на двата хана ходя — там карам по три товара дърва, — в казармите също,

пред офицерската столова — спирам катърите и предлагам дърва на офицерите. Та се провирам навсякъде с моите катъри, някъде позаслушам, някъде подпитам, но не мога да се добера до нишката. Подир Девети септември нашите прегледаха всички архиви, намериха в тях провокатори и доносчици, но за бай Ангел и леля Василка нищо не намериха. Знам, че нищо на този свет не остава скрито и че един ден предателството ще излезе наяве... И ето го сега — камъкът сам се пукна и посочи предателя.

Слезох от каруцата, вкарах катърите в двора. Разпрегам добичетата и докато пренасям такъмите под сайванта, решавам да ида рано сутринта и да разкажа целата работа било в милицията, било в партията, защото и партията, и милицията си блъскат главите и до никаква следа не могат да се доберат. И с бай Флоровата работа излезе същото. Бай Флоро разкарваше с каруцата грънчарски изделия по селцата, беше във връзка с движението, но стана предателство и го убиха на моста. Бай Флоро си отиде, ситни деца остави, жена остави също, болнава и некадърна, не може да изхрани децата. Купих му аз тогава каруцата, взех големото от децата със себе си, водя го по Балкана за дърва. Каруцата на бай Флоро изрисувана целата с четници и с башибозук, но нали дъжд мокри ритлите, слънце ги пече, боята взе да се люци, та ако погледне човек, трудно ще разбере сега кое е башибозук, кое чета или пък параход. Ако един ден ми стигне ръка, ще дам каруцата на коларо-железаря да боядиса ритлите, па да нарисува пак по тех и четници, и башибозук, и бай Флоро да нарисува с една шарена берковска стомна в средата, и бай Ангел Хлебаря, и леля Василка също да нарисува как посрещат с хлебчетата и войводата. Дано един ден ми стигне ръка да направя тая работа!

През нощта до късно лежа буден в леглото, как тъй не съм сапикасал, че Леко Алексов върши предателство! През три къщи живеем, на една и съща улица сме, а не ми е текнало наум, че той върши предателство. От неговата каменодедница се вижда целата улица, мишка не може да се промъкне незабелязана. Той седи в двора, почуква с длетото по камъка и с едно око държи улицата, дворовете, къщите, работилниците, всичко вижда — кой минава, кой къде влиза и излиза, кой какво носи, — всичко му е като на длан. Виж ти: през три къщи сме, а досега да не се сетя, че Леко Алексов, като делка камъни в двора си и

примижава с очи, уж да не му влезе люспа в окото, всъщност примижава, за да види по-добре кой накъде се запътва и за кого тебе да донесе в полицията! „Гледай, мисля си и ме обхваща злоба, утре вече ще гледаш през решетките на милицията и кога потънеш в земята, ни камък ще ти дела некой за кръст, нито пък гроба ти ще знае некой къде е!“

Така си мисля и заспивам, ама едва съм дремнал, и чувам, че на прозореца се тропа силно. „Милойко! Милойко!“ — вика некой отвън. „Кой?“ — питам и седам в леглото. „Аз съм, аз!“ — казва оня отвън. Ама ни по гласа мога да го позная, ни по лицето, защото навън тъмно, па и аз съм още сънен. Ставам, паля лампата и отивам да отворя прозореца. И кога отварям, виждам осветен от лампата Леко Алексов, все така блед, като снощи, когато камъкът се пукна под длетото му; само очите му не беха бели като снощи, очите му се беха зачервили. Той носеше железен лост на рамо и сламена капа.

Изненадах се, като го видох. Гледам го и мълча, и той ме гледа и мълчи и по едно време рече: „За оная снощната работа, Милойко, не си прав. Не съм предател аз и не ми е трепнала ръката на мене, ами камъкът имал отвътре гнил дамар, та като ударих с длетото, съм улучил точно в дамара. Затова се разполови като от гръм камъкът. А и да ти кажа ли, загубих ума и дума, щото, като стигнах до имената, видох как Ангел и Василка дойдоха до оградата и се спреха там да гледат как ще дълбая писмената. Ангел държи една голема хлебарска лопата и ме гледа все в ръцете как ще дълбая букви по камъка. И досега ми е пред очите всичко.“

Мене ме побие студена пот, гък не мога да кажа. А Леко Алексов стои в рамката на прозореца, лампата го осветява до половината на гърдите. „Та съм дошъл, Милойко, да те помоля да идеме с тебе сега на кариерите в Беговица, да подберем един камък и да го докараме, а аз, като седна над камъка, и денем, и нощем ще делям с длетото, но паметник тебе да направя.“

„Ама, разбира се! — казах тогава и почнах да търся дрехите да се обличам. — Нали веднага искаш да идеме?“ „Веднага, веднага — казва Леко Алексов. — И без това цела нощ не съм мигнал за тежките думи, дето ги каза, а и нема да мигна, докато не довърша паметника.“ „Ама, разбира се!“ — казвам аз, мотам се по стаята, обличам наопаки ризата,

събличам я, пак я обличам, па тя пак наопаки. Ще ми се да падна в стаята и да поискам прошка от човека заради тежките думи. Неловко ми е, щото в ума си даже зад решетки го пратих, а ето сега човечецът стои навън, очите му зачервени от безсъние, по тъмно иска да ходим в кариерите и да докараме камък за бай Ангел и за леля Василка. „Ама, разбира се!“ — викам аз силно, щото никакви други думи не мога да измисля, и изхвърквам из стаята да впрегна катърите.

Катърите ме гледат изненадано. „Луд човек! — мислят си. — Къде ще ни впрега по това време“ — пристъпват неохотно, пръхтят и дебнат, ако могат да захапат Леко Алексов за ръкава. Разбират, изглежда, че каменоделецът е виновен да ги запрегам толкова рано, и затуй искат да го захапат. „По-настрана, казвам му, катърите са още сънени, може некой да те ухапе за ръкава.“ „Знам аз, казва ми Леко Алексов и минава отзад, да туря железния лост в каруцата, катър, кога рече, може да хапе по-лошо и от куче!“

Той се качва, клека в каруцата и се държи с две ръце за ритлите, а аз извеждам катърите на улицата, затварям вратника, качвам се горе при него и тръгваме. Живо пиле никъде не се вижда, а и прозорец не свети никъде, рано е още. Едно време все по тая доба излизах, живо пиле не се види никъде и прозорец не свети никъде, само в края на улицата виждам да играят пламъци във фурната на бай Ангел. „Добрутро, бай Ангеле!“ „Добрутро, Милойко, много си подранил сабаале!“ „Подранил съм, казвам, не дават вече горските да берем дърва на старото сечище, ами тебе да се катерим като кози чак горе до соватите.“ Совати ние казваме на високопланинските пасища. Докато човек иде и докато се върне, то ще се мръкне. Топло е вътре във фурната, приятно е да седнеш край огъня, но нали път ме чака, вземам кога хлеб, кога брашно и хлътвам в тъмнината. До изгрев-слънце обирам целата роса на Балкана.

Леко Алексов като че е мислел същото, щото ми казва: „Преди години по това време Ангел палеше фурната. На мен къщата нали ми е на такова место, че всичко се вижда от нея. Преди години рано се съмваше на нашата улица, сега, като го нема хлебаря, по-късно се съмва, нема кой да пали огньовете и нема кой да ни буди!“

На разклона за кариерите катърите спреха, не искат да вървят към Беговица. Стоят, обърнали са глави назад, гледат ме и не мърдат, само помахват с опашки. „Тия моите катъри ги прихваща нещо — казвам на

каменоделеца и почвам да размахвам камшика. — Дий! Дий!“

Не искат да отиват в кариерите. „А, обажда се Леко Алексов, катърът, ще тебе да знаеш, е голем инат. Той може да се мери с магарешкия...“ Къде с бой, къде с думи, добичетата се кандърдисаха и тръгнаха, даже в лек тръс. Празната каруца подскача и гърми по каменната настилка, ние двамата се умълчахме, щото, за да говорим, тебе да си викаме един другиму в ушите. Пред нас в тъмнината почнаха да се белеят кариерите.

Спрех и исках да обърна каруцата, а Леко Алексов скочи със своя железен лост и ми каза: „Ти, Милойко, обърни каруцата, а аз през това време ще огледам камъка.“ И той навлезе в каменните грамади на кариерата, а аз обърнах катърите, разхлабих амуницията и тръгнах да търся каменоделеца. Каменните грамади големи, човек щом влезе, и се загубва в тях. „Леко! — подвиквам. — Леко!“ Оня се обади по едно време. „Пази си!“ — вика ми и веднага подир това чух как почнаха отгоре да се сгромолясват камъни. Те се удрят един други, искри излитат изпод тях, като че целата кариера ще пламне, обаче не пламва, ами само мета искри и потича като лавина отгоре ни. Метнах се като котка встрани, лавината погърме, погърме, стигна до по-слаб наклон и спре.

В един миг некой като че ми извика в ухото: „Пази се, Милойко, ще те убият!“ В следния миг видех Леко Алексов да тича с железния лост през камъните право към мене. Спре се, едва диша, целият потен. „Бре, какво щехме да направим!“ — казва ми той и ме гледа с леко притворени очи, като че ще му хвърля огън в очите. „Един камък се изплесна, повлече другите подире си, опасна работа. Едва не попаднах в лавината!...“ Гледам го, човечецът потреперва леко, по лицето му избила едра пот. Опипвам камъка до себе си, камъкът също потен, студена пот го избила през нощта. „Ще тебе да внимаваме в това тъмно, дай отсам да заобиколим“ — ми казва той и ме повежда подир себе си.

Катеря се или се провирам помежду каменните грамади, но целият съм изпънат и съм готов да се бия, щом оня рече да се обърне с лоста си срещу мене. Сега вече съвсем сигурно зная кой извърши предателството. Аз съм единственият свидетел как се пукна паметникът. Той е будувал през целата нощ и е решил да ме покани в

кариерите, за да бутне камък отгоре ми, а ако не успее да направи това, да ме удари с железния лост и след това да подкара каменната лавина, да ме затрупа, а след това... Вземам пътьом, без да ме забележи, голема отломка, ръбеста, като че е парче от стомана. Стискам камъка, той почна да се постопля и да се изпотява в ръцете ми и целият съм нащрек. Попоглеждам надолу към пътя, долу едва се забелязват в тъмното катърите и каруцата. По едно време ми идва наум да почна да викам, но градчето е далече, кой ще ме чуе, а и целото градче тъмно, ничий прозорец още не е запален. „Тоя камък е лъжлив, казва ми Леко Алексов, избиколи го.“ „Аха“ — обаждам се аз и заобикалям камъка, но не преставам да стоя нащрек. „Това, камъкът, чувам го оня да ми разправя, е като диво животно. Много звер и много стихия дреме в него. Ако имаш око да погледнеш, ще видиш как стои вътре в него било звер, било добитък. От оная грамада там цел кон можеш да изделяш, изправен на два крака, овен да изделяш също можеш, само че не от големата грамада, ами от другия камък, до нея дето е легнал.“ „Да, казвам му, но за тая работа око тебе. Аз от дърво разбирам, зная кое дърво става за огрев, кое за дюшеме, кое за дограма, но от камък, да си призная, не отбирам. Знам само, че злото спи под камъка, и ако отместиш камъка, злото ще излезе наяве.“ „Ами, зло! — позасмива се Леко Алексов. — Жаба може да се свре под камъка, гущер да се укрие, буболечка.“ „И змия“ — допълвам аз. „Да, и змия може, само че рядко... Ето този камък е добър за паметник!“

Той натисна с лоста, запъна и камъкът се преобърна няколко пъти, като мачкаше и ломеше под себе си по-дребните. „Върви сега подире ми, но стъпвай внимателно, да не би да събудиме пак тая лавина!“

Леко Алексов почна да подтиква камъка с железния лост, аз криволичех и се спъвах подире му, без да изпускам камъка от ръката си. „А посегне, мисля си, ще го посека с тоя камък като с нож.“ Но той не посегаше, ами буташе пред себе си камъка, задъха се по нанадолнището и лека-полека го дотътра до пътя. На пътя вече равно, волею-неволею, и аз взех да помагам и пуснах тихо камъка в краката си. Когато свалихме ритлата и почнахме да го бутаме по нея, за да го качим в каруцата пак ми мина една мисъл, че оня може да преобърне камъка и да ме затисне с него, но то беше само за миг. Натоварихме каруцата, турих пак ритлата. Леко Алексов остави железния лост върху потоницата и чак тогава ми

каза: „Знаеш ли, Милойко, как се изплаших, кога тая пуста лавина взе да се сгромолясва. Ами ако стане жертва, помислих си тогава и два пъти се прекръстих.“ „Че то и аз се поуплаших!“ — признах на каменоделеца.

Гледах го, нищо човечец, със сламена капица, ако го перна, ще го отхвърля чак в отсрещния шанец на пътя. Но нали е нощ, тъмно, страхът най-много се усеща в тъмното. Сега стоиме на пътя, край нас мракът се разрежда, небето на изток побелява и самата кариера започва да става по-светла. Страхът също тъй се разрежда, побелява и той става по-светъл и лека-полека се разсейва. Досмешава ме малко, но си мълча, не казвам нищо повече, затаявам амуницията на катърите и двамата с Леко Алексов тръгваме към градеца. Не се качваме в каруцата, ами вървиме един до друг подир нея. Катърите сами знаят пътя, теглят чевръсто и никъде повече не ги подканям.

Стоварваме камъка в каменоделницата, Леко Алексов обикаля около него със зачервени очи, кашля час по час (слабите хорица все кашлят сутрин, от влагата ли е, от студа ли е — не зная), после взема инструментите си и веднага почва работа. „И денем, и нощем ще делям, Милойко, камъкът ще бъде готов, както съм обещал.“ Аз стоя, гледам коленичилият човечец, дожалява ми за него и казвам съвсем тихо: „Прощавай за оная приказка! Прощавай!“ „Простено да ти е, Милойко!“ — казва ми каменоделецът, без да ме поглежда в очите. И по-добре, че не ме поглежда, защото една предателска сълза опарва бузата ми. Обързвам бързо сълзата — като че ли ме ухапа, осата му с оса — и повеждам катърите към улицата.

Неколко пъти минавам през деня, гледам, че Леко Алексов все делка в двора. И вечерта минах, той окачил газена лампа и продължава да делка. Аз не се спирам, вървя по улицата, стигам до обгорелата развалина на бай Ангеловата фурна. Пред развалината на пейката виждам, че седят кротко бай Ангел и леля Василка, загледани нанекъде или замислени за нещо. „Добър ви вечер!“ — казвам тихо и продължавам да вървя. Стигам края на улицата, обръщам се и този път свръщам при каменоделеца. „Добър вечер!“ „Добър вечер!“ — казва ми той и деля ритмично. „Върви ли, върви ли?“ „А, нема да върви! Не се е пръкнал още на тоя свет камък, дето ще се опре на Леко Алексов!“ И щом каза това, нещо рече: цик-цик! — и светлината загасна.

В двора стана тъмно. Леко Алексов се изправи бавно, но

продължаваше да стиска чука в едната си ръка. „Шишето! — каза той спокойно. — Изпод длетото хвърчи камък, та ето вече второ шише чупи на лампата. Ама аз и това съм предвидил.“

Той влезе в къщи, донесе ново шише, запали лампата, светлината в двора се върна. Аз си отивам, до късно през нощта чувам работата на каменоделеца. Нали живеем през три къщи, улицата рано утихва, всичко се чува. Сутрин стана, още несъмнано, гледам, че в двора на Леко Алексов свети и човекът стои наведен над камъка. „Кога ли спи този човек, мисля си, и дали лега да спи?“ „Напредва ли?“ — питам го. „Оо, ела утре да видиш! Такъв хубав камък отдавна не съм работил!“ „Ще дойда, ще дойда!“

Отивам на другия ден, Леко Алексов точи длетото върху точилката. „Скръц, скръц!“ — скръцна длетото. Той го опитва на палеца си. „Като бръснач стана! — ми казва. — С него сега ще издълбая имената на Василка и Ангел Колови, за да останат върху камъка за вечни времена.“ И приклепна тогава той до камъка, огледа улицата, като че чакаше некого. Аз също погледнах, немаше никого на улицата. Човекът поклати глава, плю на ръката, взе чука и като премери с очи, удари върху длетото. Очаквах, че както миналия път, ще се чуе тресък, че невидим гръм ще падне върху камъка да го удари в сърцето и да го разполови.

Но не стана това.

Помня, че когато оня удари с чука върху длетото, длетото се вреза безшумно в белия мрамор и в следващия миг мраморът почна да се разпада като брашно. Каменоделецът стоеше нем, на колене, в очите му се изписа ужас, гледаше белата като брашно купчина пред себе си и нито веднъж не трепна. Помня само това, че по едно време като че искаше нещо да каже, че долната му уста се пукна надве, от нея потече кръв и почна да капе върху брадата. Помня също така, че взех да отстъпвам назад, спънах се в купчина от камънаци и хукнах през двора, а оня продължаваше да стои на колене и кръвта капеше по брадата му. Изведнъж се озовах пред бай Ангел и леля Василка, те седеха на пейката пред развалината, беха много умислени. За да не прекъсвам мислите им, аз съвсем, ама съвсем тихо им казах: „Добър ви вечер!“ — и минах на пръсти край тях. Камбаната на градския часовник се обади няколко пъти, ама ни помня колко часът беше, ни нищо; мигар в такива

моменти човек може да брои градският часовник колко пъти ще се обади!

Бележка на автора

Милойко много добре си спомня — дотук всичко наистина беше така. Кръвта покапа първо по брадата, но след туй тя се стече и почна да капе по ризата. Леко Алексов продължаваше да стои на колене, загледан безсмислено в бялата безсмислица пред себе си. Когато вдигна очи, той видя над оградата, че по улицата към него идваха хлебарят с голямата хлебарска лопата, два пъти по-висока от къщата, а зад него ситни женицата му, с ръце, пъхнати под престилката. Хлебарят се спря до оградата, подпрян на своята лопата, малко зад него се спря и женицата. Те гледаха мълчаливо Леко Алексов. Неуде почна да бие камбана (всъщност това беше градският часовник, чут от Милойко, но Милойко тогава не можа да преброи колко пъти отзвъни кулата), та щом камбаната спря да бие и последният звън се разсипа над улицата, хлебарят и женицата се обърнаха и тръгнаха към кариерата. Леко Алексов ги загуби от очи, но пък в замяна на това виждаше съвсем ясно голямата хлебарска лопата, която едреше и се поклащаше в небето. Тя беше вече три или четири пъти по-голяма от къщите. Някой хвана Леко Алексов за рамената и го изправи, той се огледа, не видя никого, а само кръвта, която покапваше върху ризата. Той тръгна подир лопатата, излезе на улицата, преко пътя му преминаха деца, вързали летни кънки на краката си. Улицата беше камениста, неудобна за летни кънки, децата се спъваха често, но се пързалиха. Това бяха същите ония деца, дето теглеха опашките на Милойковите катъри, а той им правеше „пух!“ с прахавицата. Леко Алексов запомни само това, че краката му също почнаха да се спъват, сякаш и на него му вързаха летни кънки. Той се спъваше, но не спря да върви напред, вторачен към голямата хлебарска лопата. После всичко изчезна, светът стана пуст и оголен, в неговата пустотия вървяха само лопатата и Леко Алексов. По едно време в пустотията човекът съзря кариерата — тя светлееше в дъното, искреше с кварцови люспи. Голямата хлебарска лопата се изкатери по кариерата и застана горе, висока почти колкото небето. Леко Алексов се спъваше в невидимите си летни кънки и приближаваше кариерата. Той познаваше

душата на камъка и като се взираше със зачервените си очи, почна да открива в големите канари скрити зверове и добитък. Ето там кон, изправен на два крака, само че обърнат гърбом към човека. Ето там лъв, дремещ под своята черупка, див козел стои зад него и чака длетото на каменоделец да свали черупката му и да го извади на слънцето. И други още стоеха пръснати живописно, сякаш това не беше каменоломня, а вкаменена скотобойна. Кой каменарски чук ще премахне магията и ще освободи животните на каменоломнята? Леко Алексов не можеше да мисли, само се спъваше и вървеше към вкаменената скотобойна. Нечий гърлест глас започна да вика: „Бомбаа! Бомбаа!“, но човекът не чуваше, спъваше се и вървеше към кариерата. Гърлестият глас още по-отчаяно завика: „Бомбааа! Бомбааа!“, но Леко Алексов не чуваше и вървеше към скотобойната, още малко, и ще попипа с ръце вкаменените зверове и добитъка, застинали за вечни времена. И когато се опита да докосне с ръка една бича глава пред себе си, скотобойната в каменоломнята се раздвижи с гръм, надвеси се и започна да се събаря върху него. Високият каменен лъв се откърти, като едва мръдна лапите си, изправеният кон се обърна, тъй че Алеко Алексов можа да види разширените му ноздри, и в следния миг го притисна с хълбока си. Рев и мучене се понесе в кариерата, оживелият добитък хвърляше искри, блъскаше се един в друг, трошеше се каменна кост и се носеше дъх на барут. Леко Алексов се опита да запази с ръце очите си и да зърне няма ли я някъде наблизко голямата хлебарска лопата. Тя гребеше в синьото небе и се отдалечаваше. Той не можа да види нищо повече, защото връхлетелият го камък му претроши ръцете, натроши му костите и го притисна с цялата си тежест. И изведнъж кариерите на Беговица стихнаха, ехото като див звяр пропълзя по Балкана и скри стъпките си във високите тревисти совати.

Дълбока провинция

Че назряваха събитията, можеше да се види по много обстоятелства. Най-напред се вдигнаха войниците, които даваха караул на железопътния мост. Автобусът жар-птица престана да идва до

селцето; той и преди това не беше бог знае колко редовен, но поне два-три пъти в седмицата вдигаше прахоляка по пътя. Рано една сутрин през селцето мина велосипедна войнишка рота — момчетата се изтегляха към града. По улиците с епическо спокойствие пъплеше бурен, но никой не посягаше да го коси.

Тъкмо в такова време дойде Мустакерата да търси косачи. Той държеше големите ливади под селцето, най-хубавите нивя, както и по-голямата част от горите на Керкезкото. Селцето имаше малко земица, колкото един ямурлук; в този ямурлук бяха зеленчуковите градини, в тях се синееше есенно зеле, прошарено тук и там с турско цвекъе. Между градините клечеше и една тепавица и по цял ден и цяла нощ бъртеше с големите си маици шаяци. Тази тепавица бе също на Мустакерата.

Та той дойде да търси косачи и залови юницата на Цеко Младенов в своите ливади. Откараха юницата в общинския капан и за да си я вземе обратно, Цеко Младенов требеше да плати глоба. Като вижда той, че назряват събитията, разправя на Мустакерата: „Мустакера, върни си ми глобата, щото подир некой и друг ден Цеко Младенов ще вземе един виенски стол, ще седне насред ливадата, ще пайванише юницата за ногата на стола и ще си свири с баса, а Мустакерата ще клечи в некая миша дупка и нема да смее носа си навън да покаже! Да не ми е името Цеко Младенов, ако работата не дойде точно тъй, както ти я разправям.“

Мустакерата обаче стои непреклонен. „Целата ми ливада, вика той, сте опасли, пет квачки сено не мога да събера от нея! Ей на и косачи не мога да спазаря! Летос как да е спазарих косачи, а сега не мога да спазаря!“

Нашите се почесват по вратовете, не им се ходи да косят на Мустакерата. „Ей, оно много къртичини тая жена! А замахнеш с косата, а удариш в къртичина! Тц!...“ Ливадите на Мустакерата са на поливна и всяка година той ги коси по два пъти. Подир лятната коситба измежяри отбиват реката в ливадите, те се раззеленяват повторно и до есента тревата става висока до две педи. Тя не узрява, както лятното сено; есенното сено е по-меко, по-ароматно, нашите го наричат отава. През зимата, когато почне агненето на овцете, народецът подхранва стоката с тази отава. Селцето, кое можеше, крадеше от отавата, кое не можеше, отработваше на Мустакерата. Сега той искаше да пазари косачи, за да

съберат есенното сено, докато времето бе още топло и слънчево.

Пък времето наистина бе много хубаво, топло, меко, още никой не бе турял цървул на крака си, всичко ходеше босо. Не си спомням точно датата, но мисля, че това бе някъде около пети или шести септември. В таква време трудно ще намериш косачи, за да косят отавата ти. Цеко Младенов си криви капата из селцето и разправя наляво и надясно: „Тая отава ще я газят събития, нема да отиде тя в сеновалите на Мустакерата! И косач нема той да намери!“

Обаче косач се намери. Имаше един Сусо, неговите родители му дали името Исус, но кой в селцето ще му вика Исус! Всички му викаха Сусо. Същият този Сусо преговаря с Мустакерата: да има и други косачи, нямало да откаже, но как сам да коси тия големи ливади! Оня го убеждава да излезе с косата, а през това време ще се намерят и други косачи. И Сусо излезе в ливадите, кльоц, кльоц — наклепа косата, започна един откос, до вечерта клепва още два пъти и не можа да стигне до другия край на ливадата. През това време Мустакерата отиде по други села да събира косачи.

Цеко Младенов клечи върху голите си пети в края на селцето, свива големи цигари от вестник, пуши и чака да се зададе Сусо с косата. „Ей, Сусо, вика му той, мене слушай, недей се трепа по къртичините! Не видиш ли, че има да мааш с косата до Коледа и пак нема да окосиш ливадите! Идат едни събития, та ще има да фърчи отава чак до Керкезкото. Нали гледам по цигарата. Преди акцизина, като те види да свиваш цигара от вестник, веднага ти туря глобата, защото не дава да пушиш тютюн, дето не е минал под държавния бандерол. Пък днес аз си свивам цигарата пред акцизния и той ни за държавния бандерол ми споменава, ни нищо. И акцизният, що е акцизин, па и той разбира накъде върват работите! Ти, дето вместо подпис си тураш палеца, да не мислиш, че си по-умен от акцизния!“ Сусо се оправдава: „Къде ти! Ние ще се мерим! Ние сме народ прост! Замоли се човека, кво да правиш!“

Това казва Сусо и отнася прибраната коса по пътя. Тя се поклаща, изтънява, Цеко Младенов гледа подир косилото, докато съвсем се стопява. „Нема да минава това косило утре оттука!“ — си казва наум Цеко Младенов.

Два или три дни минаха в очакване. Нашенци се питат дали се чува нещо, ослушваха се дали не се гърми някъде, но гърмежи не се чуваха.

Мустакерата втори път не се появи, а и Сусо не излезе повече да коси отава. Ливадите под селцето зеленееха меко, съвсем слабо настригани от косата на Сусо. Цеко Младенов ги оглежда и гласно си прави сметка в кой край на ливадите да пайванише юницата. В ливадите има голямо дърво, да седне под дървото на сянка ще е добре, обаче там тревата нефела. Тревата, що е трева, и тя не ще да вирее, ако я засенчваш отгоре. Той, и Мустакерата, се мъчи така да ни засенчва, та да не вирееме, обаче ние сега ще го засенчиме, да го видиме ние него как ще вирее! Где го обаче Мустакерата?

Вместо Мустакерата в селцето дойдоха събитията. През нощта минали въоръжени хора, селцето осъмнало възбудено, тия, дето имаха велосипеди, яхнаха велосипедите и заминаха за града, за да научат повече новини. Появи се и Цеко Младенов, турил прана риза, засукал един лакът цигара, дими като локомотив и поздравява наляво и надясно с победата. „Ей, вика той, аз с пушка не съм се бил по гората, ама ще направя и аз една работа, та да се помни кога е било Девети септември. Аз още кога си взимах юницата от капана и платих двеста лева, казах на Мустакерата, че неговата отава нема да иде в сеновалите му. Ще взема сега юницата, както съм обещал, ще я пайваниша сред ливадите, а народът нека гледа, кога Мустакерата се зададе, какво ще прави!... Какво ще прави ли? Син-зелен ще стане, ще хлъцне, като ме види, и ще му се разтреперят мартинките. Па аз ще си седя на виенския стол, ще си свиря с баса и ще си правя кефа, та да се разбере, че ние сме победили, а ония са паднали. Аз с моя бас що сватби, що нещо съм отсвирил, та нашата ли победа нема да отсвиря сега!“

И отиде той да отсвирва победата.

Нашите гледат Цеко Младенов — води юницата към ливадите да пасе отава. На едното рамо турил баса, на другото рамо виенски стол. Столът няма нищо общо с Виена, правен е от бук в бичкиджийницата на берковското село Клисура и е боядисан с жълта памучна боя. Цеко Младенов се побива със стола и баса посред ливадите, връзва юницата за стола и започва да надува своята медна тръба: „Рум-рум, рум-рум!“ Юницата пасе есенната мека трева, помахва с опашка — изглежда, че е доволна: есенната паша е приятна, няма ги летните люти мухи, дето хапят като кучета, няма я и щръклицата. Цеко Младенов бучи известно време с тръбата, после я оставя да легне в тревата и започва да си суче

цигара. Разпалва цигарата и попоглежда през пушека дали по пътя не се задава Мустакерата. Пътят е пуст, полето е пусто, пусти са и горите на Керкезкото. Ааа, не са пусти, нечия брадва произвежда земетресение в горите. „Кр!“ — подвиква едно дърво и се събаря в гората.

Подир някое време Цеко Младенов вижда от гората да излиза човек с мертек на рамо. Цеко Младенов продухва тръбата, пак я оставя и вика онзи с мертека при себе си. Оня иде, иде, а кога наближи, излезе, че това е същият този Сусо, косачът на Мустакерата. Сусо изтърсва мертека в ливадата и сяда и той да си свие цигара. „Ти ли си прост, мома жено! — вика му Цеко Младенов. — Докато другите гледат сватбата, ти гледаш брадвата!“ „Требат ми малко мертеци, а оно пара нема да се купи — разправя му Сусо. — На мене и греди ми требат, ама как да пренасяш греди. Като не може греди, ще носа мертеци. Аз на Мустакерата що съм му измежарувал, цел живот не може да ми се изплати. Он сега се е сврел в некая дупка, та докато седи в дупката, викам да понабавя малко мертеци.“

„Ще набавяш! — казва строго Цеко Младенов. — Ще набавяш, а ако нещо се случи, аз съм насреща! Аз седа тука и го чакам, той нема да векува в мишата дупка. Ей тука пред мене ще мине той, както минава войска на парад, па аз ще стоя като генерал, а той ще бие крак о земята и ура даже може да вика.“ „А така, а така!“ — въодушевява се Сусо и като допушва цигарата, отнася мертека към селцето. Малко по-късно брадвата му отново започва да произвежда земетресение в Керкезкото.

А Цеко Младенов подсвирва по малко на баса, пуши и попоглежда не се ли задава отнякъде Мустакерата. Юницата се напасе, легна да преживя, Цеко Младенов започва да става мрачен. По пътя се задават велосипедисти — момчетата, които заминаха сутринта за града, се връщат. „Момчета, момчета!“ — вика Цеко Младенов и те се отбиват при него в отавата. Големи шумотевици из града, всичко било изпоарестувано, околийски началници, агенти, цялата черна борса. Народ и партизани се омешало, гърми се из въздуха, а ония, изпоарестуваните, бели като платно, не смеят да погледнат народа в очите. „Брей, брей, тц-тц! — чуди се Цеко Младенов. — И аз седа тука в отавата, чакам Мустакерата да се зададе отнекъде, обаче тая жена не се задава. Ще се зададе той, ще се зададе! Ще почака да мине вихрушката и ще се зададе!“

Момчетата отминават с велосипедите, Цеко Младенов си прави сметка дали да полегне малко да дремне. Отказва се, защото, докато дреме, през това време Мустакерата може да мине. Той остава да будува, денят се търкаля, паяци тръгнаха да точат паяжина из въздуха, Сусо подобно мравка снове от Керкезкото до селцето с по един мертек на рамо. Прост бил Сусо! Вместо подпис си туря палеца, ама мертеци знае да носи!

Цеко Младенов се отказва да свири повече. Седи на стола, въображението му рисува картината в града. Той вижда възбудени улици и тия, дето са се изпокрили по мишите дупки, как надникват иззад пердетата на прозорците или навързани стоят мирно пред народа. А народът свири с музики и хора` се вият, и се вижда отвсякъде колко високо стои народът и ония колко ниско стоят. Да, ама там е град, всичко пометено, навсякъде тротоар! А тука? Тука ние сме само едни дълбоки провинции, ни Мустакерата ще мине по пътя, ни от победата можеш да вкусиш, както на теб ти се иска!

И хвърля още един безнадежден поглед Цеко Младенов, дано Мустакерата се зададе по пътя, и повежда в мекия здрач своята юница към селцето. Добичето стъпва меко в дъхавата мека отава, тих вятър иде на вълни и донася на вълни кучешки лай. В коя ли миша дупка клечи сега Мустакерата, души с нос познатите миризми на селцето и се ослушва. Вероятно и до неговите уши също така на вълни достига кучешки лай. „Ако пък ревна с баса и баса ще стигне до ушите му!...“ — Цеко Младенов се съживява и отново надува своята медна тръба. Нека вятърът носи нейното бучене, вятърът ще го отнесе, дето тебе!

В здрача пред него нещо се бялка и шава. Това е Сусо, който отнася последния мертек към селцето. Цеко Младенов надува баса „Рум-рум!“, и си мисли: „По-нищожно нещо от Сусо не съм виждал! Глей го ти, тая жена Сусо! Докато ние това-онова, той пренесе всичките мертеци!“

Ланските гнезда

Гората още се зеленее, но полето вече е белязано с белега на

меланхолията. Половината от птичия свят е отлетял на юг, останала е само зимната птица. Черна чавка отива да пие вода на реката и по пътя си от хълма до реката спира на три места да огледа няма ли насреща ѝ да излезе нещо застрашително. Тя избира високи дървета, за да кацне на тях, оглежда се, подвикне: „Ча, ча!“, и хвъркне до следващата наблюдателница. Ситна муха излезе да хвърчи над ливадите, събира се на облаци над добитъка. По това време през лятото се появяваха лястовици и с бръснещ полет покосяваха мухата. Сега лястовиците ги няма и мухата хвърка спокойно. Мушица, мушица, ама и тя има душица, иска да поиграе... Паяци сноват из въздуха, точат паяжина, като че бързат да опаковат земята, да я омотаят здраво със сребърна нишка и после да я помъкнат нанякъде.

Ние сме в полето с добитъка още от пролетта. Стоката излиза на паша в ливадите, тревата тогава е жива и луда, нищо не може да се изпречи пред нейния път и макар стоката да я пасе настървено, тя буи, стига до коляно, източва се, докосва коремите на кравите. Косачите са, които ще спрат това зелено буйство на ливадите. Подир коситба ние откриваме тук или там на най-неочаквани места стари гнезда на пъдпъдъци и яребици. „Бре, бре! — викам си. — Гледай ти, сто пъти сме минавали оттука и не сме забелязали, че пъдпъдък е мътил!“ Лятно време ние ги чуваме само как ни подвикват от различни страни и сме се лутали подир техните измамни подвиквания, без да открием някъде пъдпъдък, защото пъдпъдъкът подвиква обикновено там, дето го няма. Виж, славеят е съвсем друга птица — в гората славеят пее до захласване. Завалията, стиска се за някое дърво да не падне и пее, та се къса. Чак като го потупаш по рамото, ще се сепне и ще отхвърчи. Като погледнеш птичката, и птичката като човека — една хитра, друга наивна, трета пък обича да се закача. Ей го коса. Колко пъти сме вървели из гората да дирим пощръклелите крави и тъй, както вървим, чуваме, че някой подсвирне зад нас, сякаш човек подсвирква. Обръщаме се — няма никакъв човек. Вместо човек в гората стой кос. Повървим, повървим, пак някой подсвирне. Обърнем се — нашият кос. Дали го прави от любопитство това, за да разбере къде отиваме, или му омръзва да се мотае сам из гората, та търси компания — не зная. Ние и в лозята сме ходили да крадем, косът и там подсвирква. Много често сме бягали и когато в бягството си се обърнем да видим кой ни гони, гледаме пак

нашия кос, стои в края на лозето, сякаш ни пита: „Що берете грозде!“

Та птица и народ всякакъв има. Ние нали сме всеки ден по полето да пасем добитъка, а всеки ден през полето различен свят минава. Зададат се цигани, едни викове, една неразбория, ние си викаме: „Тия ще се изпоколят!“, и юруш към циганите. А кога отиваме на пътя, гледаме, че циганите си седят по каруците, ни голи ятагани са извадили, ни голи ножове, ами на тях приказката им била такава. Ако човек слуша отдалече, ще помисли, че жертва ще има, пък то няма никаква жертва. Буря ще мине през полето да ни намокри като кокошки, гръмотевици понякога ще се сринат отгоре ни — крайт ни е много градобитен и гръмотевичен. В къщи все ни съветват да гледаме, кога се зададе буря, да не скрием стоката под дървета, а и ние да не се крием под дървета, защото върху тях най-много пада гръм. Познаваме такова дърво, то стърчи разполовено на две, обгорено, но не пада, а се мъчи с малко бледа шума да прикрие раните си. Другите дървета, пълни с гнезда и птици, при вятър започват луда игра, а удареното от гръм при вятър се свива и се мъчи само някак да прикрие голотията си. И птици не гнездят в него, само стършели гнездят. И понеже там е гнездо на стършели, то и народ, и добитък го заобикалят... Та имаме такова дърво в полето!

Затуй при буря всички ние — и деца, и стока — заставаме под дъжда на открито. И макар че стоим на открито, това лято подир коситба на съвсем гола ливада гръм уби една крава. Момчето с кравата взе да реве с все сила: „Олеле, уби кравата! Олеле, уби кравата!“ — И все със: „Олеле, олеле!“, отиде в селцето да обади. Бащата дойде с още неколцина да дерат кравата, поне кожата ѝ да може да се използва, но кога я разрязаха, се видя, че цялата е станала на въглен... Гръм пада и на открито! Но това е само през лятото.

През лятото и дъждове повече има, и народа повече минава, два валяка вече минаха — отиват да валират шосе в планината — и ние ходихме да ги гледаме как вървят по пътя. И войничето ходихме да гледаме как двама свирепи власи го откараха по пътя. Това войниче возело хляб с каруца, ама го хващат партизани, откарват го заедно с каруцата в гората и подир някое време го пуцат да се върне обратно, само че хляба оставили при тях си. Войничето, щом отива в частта, разправя цялата работа от игла до конец. В гората партизаните го хранили, войничето отначало се много изплашило, но после останало

доволно и предоволно. Те и бележка му дали до началниците, та да го оправдаят. Началниците разправят на войската, че партизаните где кого хванат, го дерат с кремък, а пък войничето разправя съвсем други работи. За да не разлага войската, началниците го преместват в друга войска и там от дума на дума войничето си разправя одисеята и вземе, та разложи и тази войска. После го пратят в друга войска и така, от войска на войска, най-после попадна в селцето ни. Селцето беше блокирано, завардваха за партизани, войската бе все от запасни, повече власи. Нашите разправят, че това влахът много обича да има нашивка, за една нашивка убива човека. Та свирепите власи затвориха войничето, ама нали подпитват, а като подпитват, то разправя кое как е било и взе, че разложи и власите. Началникът на власите, като видя, че повече не може да се изтрае, отпраща войничето в друга част, сигурно още по-свирепа. Ние гледаме, че по пътя иде войничето и двама подире му с пушки. Бегом на пътя, а войничето си върви, гледа все напреде и си мълчи. То едно никакво войниче, съвсем самотно, дъното на панталона му празно, па и панталонът му не е по мярка. Старите, дето са служили войници, разправят, че на войника нищо не му е по мярка. На това войниче също. То върви и мълчи, а ония свирепи власи зад него току реват: „Млък!“ То нищо не казва и гледа, ако може, да върви като буболечка, по пътя, но колко по` гледа да върви като буболечка, толкова ония викат по-свирепо подире му: „Млък!...“ Сигурно заповедта е такава!

Всякакъв народ минава през полето. Веднъж гледаме, иде керван. От горните села караха дърва за града, пътят минава през нас. Иде керванът и ние, както гледаме отстрана, виждаме, че последната кола пуши като комин. „Ей, чичо! — викаме. — Запалил ви се е керванът!“ „Марш оттука бе!“ — изрева един от коларите и хвърли подире ни тояга. Добре, ама не извървяха и сто метра, и като казаха: „Стооой!“, и се юрнаха към колата. А тя дими, нищо се не вижда от пушек. Де вода, де едно друго, изгасиха колата. Ние пристъпваме да гледаме какво става. Човекът да вземе да забрави да смаже оста и тя се трила, трила и се запалила. Изгасиха я, туриха катран, ние се трупаме около колата, горди, че сме забелязали и че сме обадили. „Какво се трупате бе? — изрева човекът с колата. — Сеир ли дирите тука! А!“ И ни подбра с един остен, та се пръснахме като пилци... Народ всякакъв минава! А, то

нека се зададе пак керван и да вземе да се запали някоя от колите! Ще види тогава керванът дали ще тичаме да викаме: „Ей, чичо, керванът се е запалил!“ Пръста си няма да мръднем, ами ще стоим в ливадата и ще гледаме как колата ще изгори, а ония ще вървят напред улигани в приказки. И кога се обърнат назад и извикат: „Леле, къде е колата!“ , ние пък ще им извикаме: „Ядец!“ За тази работа сме се наговорили. Кервани минават всяка седмица, обаче всичките смазани. Ние правим магия в полето, обесили сме една жаба на удареното от гръм дърво, но магията, изглежда, не хваща. Или тя не хваща, или ония много си смазват колите.

През лятото смок ще утрепем, ще отидем на пътя на завой, кога видим, че жените са нарамили мотики и се връщат от градините. Турим смока на пътя, скрием се в трънките, а жените вървят, смеят се: „Охо-хо“, „Иииии!“ , само както жени умеят да се смеят. Смеят се, смеят се и ревнат като лъвове: „Олеле, змия!“ Каква бъркотия настава само докато разберат, че смокът е пребит и е турен от някого да ги плаши. „Господ да ви убие!“ — почват с клетви жените и плюят в пазвите си, а някои хвърлят подире ни камъни. То се знае, вечерта боят не ни мърда. Ако туриш смок на пътя — бой. Ако си се катерил по дърветата през деня и си скъсал ризата си — бой. Ако си паднал да обелиш едното коляно — бой. Ако добитъкът е влязъл да прави пакост някъде — бой. Ако е пощръклял — пак бой, като че ли ние ходиме да пушчаме щръклица по добитъка. Че ние, ако можем, ще ѝ извием врата на щръклицата, но къде можеш да я настигнеш! Тя само бръмне и стоката пощурява.

Всичко туй ние трябва да го плащаме. И смока и скъсаните ризи, и какво ли не! На възрастните, разбира се, им е лесно, те не се катерят по дърветата. Възрастен човек, да го пребиеш, пак няма да се качи на дърво, ние обаче не изтрайваме. Щом видим дърво, и викаме: „Аде да видим кой ще се качи по-бързо!“ По цял ден висим по дърветата. Не е останало гнездо, в което да не сме си пъхнали носа. Но ето че птичката си измъти птичетата, хване ги за ръка и ги отведе; на юг. Гнездата сега стоят празни, полето също тъй е празно, есен е. Тревата не иска повече да расте, добитъкът няма вече какво да стриже от нея, тук-там само чопли по малко... Кервани вече не минават, за да се надяваме, че ще задими някоя ос, двата валяка изглежда, че са оваляли шосето в планината, защото се върнаха обратно. Ни смок има да го трепем и да го туряме на пътя, ни жаба, за да правим магия. Всичко се прибра, само

паяците сноват неуморно и кръстосват сребърна свила из въздуха.

А, и полякът се задава през полето към нас! Върви той важен-важен, накривил на едната страна държавна капа, презрамчил пушка и стъпва така изтежко, сякаш додето ти стига окото, всичко е негово. Не зная дали има смисъл да ви казвам колко мразим ние поляка. Никой не ни е теглил толкова много ушите, както той ги е теглил. Ако ни погледнете, ще видите, че ушите ни са станали по един лакът дълги, то е, защото полякът ги дърпа. Не знам как ни дебне, но все ни издебва. Ние също искаме да го издебнем, та да си върнем за всичко и щом го виждаме, скачаме всички. Кой с дърво, кой с камък се юрваме при удареното от гръм дърво и почваме да сърдим стършелите. Стършелите бучат, мърморят под нос, първите се показват навън да огледат какво има, а ние бегом назад, при стоката, мотаме се около нея и се правим на разсеяни. Полякът върви важен, понамества си капата, стъпва изтежко и изведнъж като рипва. „Де жено!“ — почва да вика той и да бие из въздуха с държавната капа. Обаче стършелът пет пари не дава за държавната капа, ами гони и хапе. Да видиш, като се намери в небрано лозе, полякът как бяга! Стиска държавната капа да не я изтърве някъде и бяга, та само петите му се виждат из въздуха. „Айде, викаме си ние, ела пак да ни дърпаш ушите!...“ Изглежда, че има господ! Затуй ние все храним някаква надеждица, че можем да си отмъстим. Ако не е надеждицата, трудно ще издържим в полето.

Лош народ много, ама и добър народ много минава. Понякога ние си лежим по гръб в ливадите, гледаме как над нас плуват облаци и си приказваме, че ще бъде много хубаво, ако при нас се отбие някой магьосник и попита всички ни кой какво желае. Един ще иска червена капа, друг свирка, трети друго нещо ще измисли. Зная, че всеки от нас е намислил какво да иска от магьосника. Аз също съм си намислил. Много често говорим за него, но него го няма. Ей го, и сега, след като стършелите прогониха поляка, лежим, бърбрем си за магьосника и си правим сметката колко ще бъде хубаво, ако се зададе. По-големите деца разправят, че господ например се преправял в скъсани дрехи, вземе една торбичка, тояга вземе и лула, па тръгва да обикаля земята. Ако си лош с него, лошо те чака, ако се държиш добре, той те дарува я с имане, я с палати, я с царски дъщери. Той само да рече да се зададе, ела да видиш ти как ще се изпотрепем да бъдем добри с него. Обаче не се задава!

Ами, не се задава!... „Ей го, момчета, я гледайте“ — вика едно от децата и ние се изправяме да гледаме. Към нас право през кръстосаните сребърни паяжини иде старец. Тояга държи, дими с лула, на рамото му праметната торба, отвсякъде от него висят дрипи. Иде той, цялата му глава бяла, очите му присвити и тъй както гледаме, май че ще излезе преправен човек. „Добра среща, дедо!“ — почваме да викаме ние, а той ни поздравява с тоягата, вади лулата от устата си и отвърща: „Дал бог добро, деца! Да имате и малко водица да пийна, пресъхна ми гърлото! ...“ „Ей сега, дедо, ей сега, студена ще донесеме, тая в кратуните се е стоплила!“

Па се юрваме ние с кратуните право при хайдушкото кладенче. По-големите по-напред, а това, що е ситнорак, пъпле отзаде. Големите вече са налели и се връщат, а ние още не сме стигнали кладенчето. Стигаме кладенчето, де що има жаба, всичко се изпокрило, лежи на дъното и не смее да мръдне. Всички викат да не се закачат жабите, щото ще размътят водата, и докато наливаме кратуните, си приказваме, че тоя старец не е като другите старци, сигурно е някой преправен магьосник. Той е намерил най-скъсаното на тоя свят, облякъл се е в него, да не го познаят хората, и е тръгнал да обикаля земята. Хайде сега, бегом назад. Големите, вече обградили стареца, той седи на тревата, тъпче си лулата с тютюн, отпива вода от кратуните, благославя и на всички ни вика: „Сполай! Сполай!“ Ние само клатим глави и подсмърчаме.

Отпочина си старецът, запали си отново лулата. „Останете със здраве“ — ни каза и замина към слънцето. Ние стоим, гък не смеем да кажем и гледаме как старецът върви със своята тояга право към залеза на слънцето. По едно време той влезе в слънцето и изчезна. Тогава се разприказвахме и подбрахме кравите, та право към селцето. Гледаме побързичко да вървим и всеки от нас си точи зъбите и всеки се поусмихва. Сигурно всички си мислим едно и също, как ще се надвесим от баира, как ще погледнем долу в дупката, дето е селцето, и вместо селцето ще видим да се издигат там големи палати, а по палатите стоят майките ни като царици и ни чакат да се зададем с добитъка. А бащите ни, и те като царове, седят по балконите на палатите и режат тютюн или си свиват цигари от вестник. Отделно пък това, дето е сърма, злато и прочее...

Така си мислим и се надвесваме над селцето.

Палати ли?

Кокошки крякат навсякъде, едни свине, плоски като триони, с по един метър зурли, цепят със зъби дъските и квичат до небесата, пред всяка вратница ни чака по една суровица и чуваме ние подземни гласове да ни питат: „Вие ли бе, обесници, разсърдихте стършелите, та изпоядоха поляка? А!!“... И ни подбират суровиците, та ни натикват в миши дупки! А ние чакахме да ни посрещнат царици!

Надеждите ни тъй са се пръквали по пасищата и пак по пасищата са издъхвали. Много надежди помня от детските си години, накъдето и да се обърне човек тогава, беше пълно с надежди. Те се раждаха и умираха пред очите ни, но все някъде в някое ъгълче на душата оставаше тайната вяра, че ще се сбъдне някой ден някоя от нашите надежди, иначе за какво сме си късали жилите да носим вода с кратуни! Или за какво сме бесели жабата? Животът на възрастния човек съществува, като че само да разруши живота от детството, макар че не всичко успява да разруши. И сега, като вървя, чувам някой да ми подсвирне. Обръщам се — зад мене все непознати лица. Оглеждам старателно и тогава между краката на непознатите виждам да стои моят кос от детството, гледа ме и примигва с едно око, сякаш ме пита: „Къде? Къде?“ „Ей, хора, казвам тогава на непознатите, гледайте да не ми сгазите ко`са в тая навалица!“

Марчо

Изглежда, че когато господ преди заминаване е натоварил набързо каруцата си, като е вървял с нея нагоре по баирите, от каруцата се е изтърсило нашето селце, претъркулило се е и е паднало долу в дупката край една сиромашка река. Народецът отбил част от водата, направил воденична вада, турил на нея тепавица и воденица, изкопал няколко кладенци, после, като му стигнала ръка, турил и църквица в единия край на селцето, а ковачът от два ралника изковал кръст. Макар и да е отделено от външния свят със стръмни баири, външният свят изглежда, че бързо е подушил селцето, и лека-полека почнали да се вървят акцизни, бирници, търговци на едър и дребен добитък, ергени от съседни села да оглеждат момите ни и т.н. Тъй една по една били

опъвани нишките и селцето се свързвало с външния свят. По тези нишки изтегляли нашите новобранци, по тях се връщали старите ни войници. Много народ и много идеи са утъпквали козите ни пътеки. И много народ е изтекъл по тези пътеки, без да се върне назад в селцето.

Думите на селцето са като думите и на останалите селца. Но понякога се появи нова дума, както беше например с чумата, и тогава селцето настръхва. После тази дума заглъхне, за да се появи нова на нейно място. Както беше например с войната. Навсякъде по тесните улици говорят все за войната, мъжкото население се стяга, козите пътеки го изтеглят нагоре, то пропада отвъд хребетите и селцето тръпне в очакване кога ще се появят мъжете отново.

Чичо също се стяга. Запряга биволите, пълни катраниците с катран, за кой ли път вече оглежда всяка част на колата и на края казва на дядо: „Тате, ще взема и Марчо. Обоз е това, замръкне човек нощем некъде, задреме в колата, а кучето, като е с тебе, не ще даде айдук да задигне стока от колата ти! Война е, а на война ти барем знаеш какво е!“... Дядо знае какво е война. Разбира се, мобилизацията не засяга кучето Марчо, но Марчо е бил винаги с биволите, и зиме и лете, било когато чичо отива на воденица или пък вози кирия. „С Марчо ми е спокойно, казва чичо, все едно че имам човек със себе си.“

И тръгва чичо с биволите и с Марчо, ние стоим всички на вратника, от другите дворове излизат други запасни, цял керван се събира и поема през баира, но ние гледаме само своите хора, мъчно ни е, че се разделяме. Ние децата обичаме еднакво и чичо, и биволите, и Марчо. Чичо прави много хубави пищялки пролетно време, шейни ни дядо през зимата, лятно време ни води край вировете да ловиме риба; биволите ни са кротки, ездитни, не зная дали сте яздили биволи, да видите колко е хубаво! Марчо е стражата на нашата къща, строг към непознати и чужди, а с нас децата си играе също като с дете — надбягва се, бори се, само дето на прескочикобила не умее да играе. Марчо е едър, рунтав, козината му е черна и лъскава, само на нозете си има бели чорапчета. Гледаме го как подскача по баира, изтичва напред да разгледа спокойно ли е всичко пред кервана, после се връща назад и кляка с изплезен език, загледан към нашата къща. Тъй кучето се сбогува с нас. А керванът скрибуца по омотания път, стига билото и коли, и хора чезнат от погледа ни. Последен остава Марчо, рунтавата му

опашка се развява, но и тя изчезва и над баира остава само пусто пространство.

Обръщаме се назад, дворът ни е пуст и празен. Два ярки коловоза са го прорязали, следи от копита, следи от меки кучешки лапи. Но ей ги, кокошките вече ровят в прахта, едно по едно заличават следите, ослушваме се да чуем дали чичо няма да се прокашля иззад сайванта, или да изтича Марчо да ни блъсне с муцуна, ослушваме се да чуем дали биволите не дишат тежко някъде около нас и дали синджирите им не подрънкват, докато преживят. Ослушваме се, макар и да знаем, че слухът нищо няма да долови. Дядо взема брадвата и започва да клъцка дърва на дръвника. Свинята провира мократа си зурла през кочината и подпитва: „Е? Е?“

Започват да се нижат дните, равни и монотонни, лятото се изтегля, мъгли клечат сутрин по билата на баирите, сякаш чакат жените да пометат улици и дворове, за да слязат в селцето. Жените обаче нямат време да метат дворовете, жените събират купчини пъпчиви тикви, денат купи царевичак и щом сденаха царевичака, мъглите слязоха в селцето; подир тях дойдоха дъждовете, хората се лутат в есенната мокротия, дядо мълчи, стринка, макар и да е от приказливите — също мълчи. Тъй в мълчание пристига снегът, селото се поразведри, светна, първите свине писнаха. И нашето писка в двора, дядо отрива ножа в крачола си, снегът около него става червен, червен... Други зими Марчо сяда и започва да дъвче червения и димящ сняг. Сега Марчо го няма, червеното петно стои цяла седмица на двора, ярко, но пусто, като разпалено огнище, край което никой не сяда да се постопли. Дядо надува свинския мехур и ни го дава да го ритаме. Спукахме го още до обяд. Ако беше чичо, щеше да го закърпи с бобено зърно, но дядо не умее да кърпи с бобено зърно и прибира свинския мехур да си прави от него тютюница.

Ден подир ден върви, запролетява се, пак иде лято, в селцето се търкулват нови думи, скитат по улиците, спират пред вратниците: Голема Яребична, Дойренска позиция, Пета пехотна Дунавска дивизия — все непознати за нас думи и имена. Чичо пише понякога писма, буквите на писмата по една педя големи, били добре и биволите били добре, и Марчо бил добре, ама много люта зима изкарали. Шината на едното колело се скъсала, та турил нова шина, откъм обуца бил зле,

много обосяла войската. Дядо се тюхка: „Като да може да му пратиме едни свински цървули, ама нема как да се прати! Лете босо ще се изкара, ама как ще зазимят!... Как тъй боса войска?“ — питаме ние дядо, защото сме виждали, кога минават маневри през нас, войската гази реката с ботушите. „Ами боса, казва дядо, изглежда, че газят големи реки!“

Ние не сме виждали големи реки, но като останеме насаме, си правиме сметка колко ли големи могат да бъдат тези реки, дето войската ги гази. И дали биволите могат да преплуват заедно с колата тия реки? Могат! Биволът може да плува и да пренесе и човек на гърба си. Сигурно чичо се качва на единия от биволите и така минават реката. А Марчо? Оооо, Марчо! Марчо плува като стрела. Дорде се обърнеш, и той вече е стигнал другия бряг на реката. Ти едва половината не си преплувал, а Марчо си изтърсва рунтавия кожух на брега. „Да го пуснеш, той и Дунава ще преплува!“ — си мислиме ние, нищо, че никоий от нас не е виждал Дунава.

Макар войната да е далече, селцето живее с нея. Баба всеки сезон прави магии — зиме една магия, лете друга магия. Тя сменя от вратницата хурката с кълчища и на нейно място с червен конец и със слънчогледова пита прави нова магия. Ако зъл дух рече да влезе в къщата ни, ще мине покрай магията и щом види слънчогледовата пита, ще рече: „Я, тия пък турили тук слънчогледова пита! Я да преброя колко дупки има в тая пита!“ И ще седне духът да брои, ама нали кръговете на питата са неравномерни и се преплитат, щом стигне до преплитането, ще сбърка и ще почне пак отначало да брои. Като се върне така два-три пъти, петлите вече ще пропеят и духът ще издими по баира нагоре. Ако той влезе в къщи, чичо може да го сполети зло... Така баба предпазва чичо.

Селцето стои затворено в своята дупка, сезоните един подир друг се сменят. Кога стане мрачно и тъмни облаци клекнат горе на билата, ние викаме, че се задава Войната. Но облациите изтърсят гръмотевичния си товар над селцето и отминават, подире им грейва слънце, а на фронта Войната сигурно не отминава като нашите облаци, а клечи навъсено над позициите и изсипва непрекъснато гръмотевичния си товар над войската, над чичо, над нашите биволи, над нашия Марчо. Но макар че и денем, и нощем гърми Войната, чичо води биволите за синджирите

през нея, а отзаде подтичва Марчо и дебне настръхнал срещу разбойници. Така си я представляваме ние Войната. Кога човек не е бил на война, всякак може да си я представлява!

Дядо, доколкото може, успокоява къщата, че всяка война има край. Пък и цялото селце започва да говори вече за този край. Това са нови думи, в тях блещука надеждица. С всеки изминат ден тази надеждица наедрява и до селцето достига вестта, че войската лека-полека се връща. По един, по двама, войниците почваха да се отронват по баирите като олющени бисери, които се търкулваха и падаха на дъното на селцето. Чуваме, че и чичо си иде, жив и здрав, заедно със своите хора. Докато го нямаше чичо и говорехме за него, ние и биволите, и Марчо наричахме хора. Дядо ще натъпче лулата с тютюн, ще погледне навън през прозореца и ще въздъхне: „Какво ли правят нашите хора сега!“ Ако вали дъжд, стринка ще притегне забрадката си и ще попита: „Дали нашите хора са сега нейде на сушина, или ги мокри дъждът некъде? А, тате?“ „Кой знае, казва дядо, то, невесто, на война сушина рядко ще се намери!“

Четирима бяха излезли от нашия двор, и четиримата бяха скъпи за всички ни. Всяка сутрин изтичвахме навън и гледахме към баира — не идат ли нашите хора. Мислехме, че обезателно сутрин трябва да дойдат, защото сутрин заминаха. Стринка също си изгледа очите. Носи дърва през двора, а главата ѝ обърната към баира. Почва да дои козата, гледа баира, а млякото вместо във ведрото бие в земята. Баба поправя своята магия и също гледа баира. Само дядо си дава вид, че не гледа натам, макар че и той гледа. На него веждите му рунтави, та не мож разбра къде точно гледа. А пък ние сме сигурни, че и той гледа, нищо, че очите му недовиждат. Когато седи и реже тютюн за лулата си, с едно ухо се ослушва: сигурно чака да чуе кога ще почне да скърца нашата кола и лая на Марчо да чуе. Марчо винаги, щом се покаже на баира, ни поздравява с весел лай.

Та тъй къщата ни гледа към баира и се ослушва всяка сутрин. Пък чичо си дойде на обяд. На обяд, тъкмо се каниме да сядаме около софрата, чуваме, че лае нашият Марчо. Наскачахме всички, излизаме навън и виждаме, че отгоре се спуска чичо с двата ни черни биволи, а с него и с биволите подскача едно бяло като вар куче и лае — досущ Марчо. Спо-глеждаме се, гледаме пак нагоре, бялото като вар куче лае

весело, маха с бялата си опашка, връща се назад при чичо, сигурно нещо да му каже, и щом му каза това, дето трябваше, се втурна презглава право към нас. Стринка бърза да отвори вратника, ние бегом на пътя, баба остави гърнето, и тя излезе навън, дядо от вълнение почна да тъпче отново лулата си, макар че тя беше пълна и пушеше. Ние, децата, си хвърляме шапките във въздуха, викаме ура на чичо, а бялото като вар куче иде право към нас, скача отгоре ни, ближе ни по лицата, отиде и дядо да ближе, и баба, и стринка. „Боже, боже, кръсти се баба, наш Марчо побелел на войната!“

Останахме като гръмнати. Наш Марчо е и не е наш Марчо. Какъв рунтав беше нашият Марчо, каква черна козина имаше! Този Марчо сега се вре из краката ни, скимти, пролайва, не може да си намери място от радост и ние уж искаме да се зарадваме, ама не можеме да се зарадваме, защото туй куче е цялото голо, без нито един косъм по кожата. Голата му кожа е побеляла, сякаш е намазана с вар, и се лющи бетер рибешки люспи.

Щом видя, че всички сме живи и здрави, Марчо се втурна в двора да види всичко ли си е на мястото. Кокошките веднага се пръснаха, невиджали досега голо куче, козата се развряка истеричаво и се покачи на купата сено, котката избяга със съскане и клекна върху керемидите на сайванта. Целият двор се изпокри или настръхна, като че непознато чудовище бе връхлетяло. Никой нищо не може да си обясни, нито да разбере, докато не дойде чичо и не разказа каква е работата. А работата бе следната, че Марчо измръзнал. На тази Яребична било две хиляди метра високо, няма къде да се подслониш, целият обоз на открито, колата с хляба стои на открито. Народ всякакъв пъпле из обоза, може да ти задигнат нещо от колата. Марчо ни за миг не се отделя, клечи в колата и брани хляба. Сам той на една троха не посяга, но не дава и на другите да посягат. Тъй малко по малко студовете смъкнали козината от гърба му, а през пролетта, дето имало тук и там кичур по корема, също опадал, кожата на кучето се пребелила и сега още се лющи, но нов косъм не пониква по нея.

Трябва да призная, че Марчо ни се видя в първия ден страшна грозотия. Ако речеше да близне ръката някому, всички изпитвахме гнус. Само чичо го държи между коленете си, потупва го леко по челото, под брадата ще го почеше — както е било и преди. Марчо кротува,

изглежда, че му е хубаво с чичо, и само размахва олющената опашка. „Добре, добре! — вика чичо. — Хайде стига игра!“ — и го отмества настрана. После поръчва на всички ни да гледаме хубаво кучето, защото това куче през цялата война е било с него. „Спокойно ми беше, казва чичо, все едно че човек имаше с мене.“

Чичо раздава на нас бонбони, на стринка шарена кърпа за глава, на баба книжна икона, голяма колкото цигарена кутия, а на дядо портфейл, съшит от кончов на ботуш. Дядо вика: „Тая работа нема скъсване, сто години можеш да го носиш!“, и го прибира в джоба си. Помня, че никога не тури пари в портфейла, съшит от кончов, но винаги го носеше със себе си и съм забелязал, че даже се попохвалваше с него и пред други старци.

Времето постепенно позаличи грозотата на Марчо. Той се поохрани, па и ние посвикиахме с голотата му, никой вече не се гнусеше. При мокро време Марчо идваше близко до огнището, ние сушим дрехите си на огъня или се топлиме, бърбрем помежду си, Марчо клечи сред нас и гледа право в устата този, който говори, а ако нещо не разбере, се примъква още по-близо до говорещия. Стринка меси хляб и като види, че Марчо се грее заедно с нас край огнището, каже: „Марчо, Марчо, що си не идеш в колибата, ами клечиш при децата! Какво има да прави стар човек при децата, само болести да разнося. Айде!...“ Марчо се обърне да погледне стринка, огледа и нас, ние всички млъкваме и никой не го гледа в очите. Тогава Марчо се разплаква, говоря ви самата истина, сълзи започват да се търкалят по оголелите бузи, той подсмърча, измъква се гузно назад и тихо, тихо — на пръсти — излиза навън.

Но не отива в кучешката колиба. Стои на дъжда и чака да се завърне чичо. Чичо идва с торба риба и щом види Марчо, разбира, че някой му е казал нещо накриво. Той пита сърдито стринка: „Да сте правили нещо на кучето?“ „Амии, казва стринка и се мъчи да се усмихне, казах само: «Марчо, Марчо, какво правиш тука при децата, ами не отидеш да си почиваш!» Нищо друго не съм му правила!“ Тя, и стринка, е много хитра, ама и чичо не е глупав. „А-ха!“ — казва чичо и вика Марчо да дойде на прага. Марчо идва до прага, чичо сяда на прага, ние клякаме около него и почваме да кормиме рибата, наловена от чичо. Чичо току взема рибка — и я даде на Марчо; току вземе — и даде на

Марчо. А през това време разправя как отишъл за риба, как нагазил до пояс във водата и почнал да бърка из подмолите и нещо, като го хванало изведнъж за ръката и взело да дърпа чичо навътре. Чичо се тегли навън, онуй тегли навътре и чичо, като дръпнал силно, та се преметнал във водата, а кога гледа, от подмола си засуква мустаците един ей такъв голям рак. Чичо почва да се смее и показва как ракът си суче мустаците, ние също почваме да се смеем и заедно с нас се смее и Марчо. Смее се, смее се, че чак очите му светят, и тупа с опашка, тупа с опашка, а чичо посяга и съвсем леко го ощипва по бузата. После и нас ощипва по бузите — нещо, с което се гордееме всички.

Циганско петле

Татарина търсеше да купи прасе и за тая работа ходи няколко пъти на пазара в градчето. Хората от селцето никога не купуваха отведнъж стока. Те ходеха настойчиво седмици наред, подбираха, опипваха, чакаха спадане на цените, не одобряваха било цените, било стоката, но аз мисля, че те правеха това повече за да си намират някаква работа, да чуят новини, да се срещнат с познати от съседни селца и т.н.

В градчето веднъж седмично ставаше пазар, народ всякакъв идеше, а така също и стока, отделно пък жени на големи групи — те отиваха на градския дарак с чепкало да разбиват дреб; ако човек погледне тия жени, натоварени с чували, ще помисли, че нашата Берковска околия се е пръкнала на тоя свят само за да произвежда дреб, да го разчепква на чепкалото, да го влачи на дарака и да го увива в засукани дълги къдели. Жените отиваха обикновено в пазарен ден и като свършеха работа на дарака, се отбиваха на пазара, за да увеличат градската навалица.

На този именно пазар Татарина ходи няколко пъти, опипваше свинската стока, разпитваше кое откъде е, но ако стоката му харесваше, стопанинът не му вдъхваше доверие или ако стопанинът му харесваше, стоката никак не подкупваше погледа му.

В един пазарен ден Татарина попадна на онова, дето търсеше. Той видя непознат селянин да клечи до разпрегната биволица и да прави нещо с вимето ѝ. В колата гърдеха свинчета, чисти, розови, четината им

бяла и остра. Татарина поздрави селянина, оня излезе изпод вимето на биволицата, отвърна на поздрава му и отиде, та клекна под другата биволица.

— Какво им правиш? — попита Татарина.

Оня каза:

— Увивам им виметата, за да не измръзнат, щото тука е доста усойно, па и ветрец бризи, а биволът нали е зиморничаво животно, вимето му много бързо измръзва.

„Тоя човек разбира от стока!“ — каза си Татарина на ума, а оня продължи да разказва как лани имал друга една биволица и през зимата ходил да докара шума за овцете от бранището. За да се докара шумата, трябвало да се мине през реката и биволиците, като минали, едната от тях си намокрила вимето. Добре, ама то, нали времето студено, докато да стигнат до селото, вимето на биволицата измръзнало.

— Измръзна и окапа — каза селянинът. — Биволът не трае ни на студено, ни на топло трае. Говедото по` трае, ама биволът е по-евтина стока. Ние все биволи държиме.

„Тоя човек разбира от стока!“ — си помисли пак Татарина и каза на човека:

— У бивола много въшка се въди.

— Въди се, ама тя е биволска въшка. — Човекът излезе, изпод биволицата и отупа ръцете, в крачолите си. — Биволската въшка у човека не отива. Тя, като падне на земята, там си и умира. Кърлеж ако падне, щом мине, ще се залепи за тебе. А тая въшка се не залепва.

„Тоя човек разбира от стока!“ — си помисли Татарина и пристъпи към колата да разгледа прасетата. Бяха пет, четири женски и едно мъжко.

— Къпал ли си ги? — попита Татарина.

— Не са къпани — каза човечецът. — В тоя студ ако изкъпеш прасе, то ще се простуди! Прасето е бетер човек. Ще се простуди и докато го заколиш, все кашля. Аз съм патил.

Татарина оглеждаше стоката, но попоглеждаше и човечеца. Той беше дребен човечец, чистичък като своята стока, малко стеснителен. Като го гледаше толкова чистичък и стеснителен, Татарина си помисли, че човечецът е набожен, а набожен човек трудно ще те излъже. Безбожникът ще те излъже, без да му мигне окото, а набожният човек,

ако рече да те излъже, ще се изчерви целият и ушите му даже ще станат червени.

— От твой домазлък ли са? — попита Татарина.

— Мой са — каза човечецът. — Имам свиня трето прасило. Добра стока излезе, това, дето го опраси, се гои като тиква. Тая зима клах вепър, пет тенекии мас стопихме от него. Само лобода му дай да яде без всекакъв кукуруз, и то пак се гои.

— То лобода, лобода — каза Татарина, — ама тебе и малко ярма, трици да му запариш, мамул да му хвърлиш в копанята.

— Е, ако има, не е лошо — каза човечецът, — свинята обича тия работи!

Татарина говореше и едно по едно опипваше прасетата, подбираше кое от тях да купи; искаше да купи женско прасе.

Всъщност той не разбираше особено много от свине, но бе чувал, че ако на едно прасе опашката му е сплескана на върха, значи, че е кротко, гои се хубаво и не си смесва месото със сланината. Една година заклаха прасе и в него ни месо се видеше, ни сланина, ами месо и сланина бяха омешани и слепени по кокалите, та ни месо можеш да изпържиш, ни мас можеш да стопиш от него, а и кожата излезе нефела, като мукава — щом се намокри, цървулите тъй се свличат от нозете, остават само навръзките им. На тия опашките им бяха сплескани, като че на края на всяко от тях имаше под кожата си по една монета — толкова сплескани бяха. И забеляза още Татарина, че нито едно от тях не въртеше опашката нагоре като щрегари`тите свине (т.е. злите), да въртят непрекъснато въображаемата си бургия в нещо въображаемо, а ги махаха настрани съвсем кротко и лениво; по същия начин и биволиците си махаха опашките.

— Ти не гледай само опашката — каза човечецът, — ами виж и ушите. Ушите на едно прасе не тебе да ловят щрока. Като фанат щрока, и целото прасе стане щрокаво.

— Знам ги аз тия щрокавите — не се предаваше Татарина. — Тая жена щрокава само яде храната и на кокал расте! Твоите правят ли хубава кожа? — попита внезапно той.

— Кожа правят като железно — каза човечецът. — Ако дадеш да ти я ощават, и чанта можеш да направиш от нея. Има у маслобойната един, Киро, Киро му викат, ако си го чувал (Татарина поклати глава

неопределено), същият тоя Киро носи чанта от мое прасе. Той все с чанта ходи, не може да не си го чувал! Ма ти го знаеш бе, Киро от маслобойната!

Татарина заклати глава още по-неопределено. Той познаваше наистина едного от маслобойната, ама оня се казваше Милети.

На края той купи женско прасе на изгодна цена, а човечецът клекна отново под биволицата, защото тя непрекъснато поритваше с крак и бе развързала вимето си. Вече изпод биволицата човечецът заръча:

— И тогив-оногив му давай да яде и въглища. Свинята като яде въглища, воденицата ѝ по-бързо меле храната!

— Мъре я това за въглищата го знам! — каза Татарина и тръгна с прасето през пазара.

Ако първоначално той смяташе да остави прасето за домазлък, покъсно се отказа и реши да го скопи, защото можеше да го изгуби. До лятото прасето растеше кротко, закръглено, с бяла четина и розова кожа. Очите му се притваряха добродушно, смаляваха се, под брадата се оформи хубава гуша. Прасето стана свиня и Татарина обичаше да я гледа как се разхожда с епично спокойствие по зеления трескот. Човечецът му бе казал самата истина и Татарина съвсем се убеди, че той наистина разбира от стока.

Но по средата на лятото свинята почна да нервничи, зурлата ѝ се удължи, опашката ѝ лека-полека се нагърчи и заприлича на циганска бургия. Походката на добичето се измени, то стана нервно като онези механически играчки, които могат да бъдат пускани само на бързи обороти. Свинята навсякъде вървеше или ровеше с удължената си зурла само на бързи обороти, четината на гърба ѝ се изостри и щръкна право нагоре. Коремът на животното хлътна и се подви, добродушните му очи изскочиха напред, станаха зли, то цялото се изгърби и долната му челюст увисна. Тичаше непрекъснато и дишаше учестено, цялата му кожа се покри с щрока.

Свинята стана неузнаваема. Татарина не пропускаше случай да я ритне с думите: „Момаа жено щрокава!“, а тя не пропускаше случай, без да му покаже зъбите си, и за да си отмъсти за ритните, почна да яде кокошки. Тя ги гонеше като куче из двора и с огромно удоволствие ги смачкваше. Щом се появеше в двора, навсякъде из двора хвърчеше

перушина. Старата Татарка каза, че свинята се е развила и че ще трябва да се води на нерез. Тъй като в селцето нямаше нерез, Татарина реши да отиде в съседното село.

Той отиде свиреп и се върна два пъти по-свиреп. Нерезът, щом видял свинята, се втурнал право към нея със страшните си костени глиги, а свинята, щом го видяла, се втурнала право към него и от сблъскването нерезът така се преобърнал, че доста дълго квичал и не можал да се изправи на нозете си. Свинята го ухапала и го натиснала да го яде, защото била настървена на кръв от изяждането на кокошките. Но един нерез не е кокошка, а и гледачът му се притекъл на помощ, та свинята отстъпила. „Свинята като се развие, казвал по-късно гледачът на Татарина, става по-бясна от куче. То е, докато ѝ мине бесът. Сега можеш да си я водиш с въжето спокойно. По-кротка ще бъде и от божа кравица!“

Татарина повежда обратно божата кравица и я попоглежда, ама тя къде ти божа кравица, тича по петите му като хрътка, а и коремът ѝ също като на хрътка подвит. Впрочем тя още няколко дни подтичваше из двора с кучешка гъвкавост, макар че от време на време се спираше и се ослушваше в нещо. Тъкмо през тия няколко дни Татарина реши, че трябва да скопи свинята и да почне да я угоява за зимата.

Във ветеринарната лечебница на градеца бе дошло младо момче, извънредно сръчно в работата си. Момчето се прочу във връзка с една операция, извършвана за първи път в селцето. Татарина имаше съсед, Исус (родителите му дали Христосовото име, по в селцето всички го наричаха Сусо), кравата на съседа заболя. Сусо се принуди да търси помощ от ветеринарната лечебница и оттам дойде същото младо момче. Видът му не вдъхваше никак доверие. То влезе в двора на Сусо — там деца риташа топка. Топката полетя към ветеринарния, той изтича към нея и тъй силно я ритна, че тя се качи чак на керемидите на кошарата и сума време се търкаля горе. „Щом рита топка, това момче не разбира от крави!“ — казаха си селяните и правеха знаци с очи на Сусо да не вярва, каквото му каже. Момчето прегледа кравата и каза, че е глътнала бурма и че бурмата трябва да се извади от корема на добичето. „Как да се извади?“ — попита Сусо и оня рече: „С операция!“ Сусо се разтрепера. Момчето набута голям магнит в гърлото на кравата и отиде да рита топка с децата. Като се мина, колкото време сметна, че трябва да мине,

момчето се залови с операцията и извади от разрязаната крава не само голяма бурма, ами и сума железария, всичката ръждясала. Сусо се удари в главата. Момчето заши кравата, мина се време, добичето оздравя. Оттогава кой каква имаше болна стока, ходеше да търси помощ от ветеринарната лечебница. Татарина също се обърна към момчето за скопяването на свинята.

Момчето дойде подир няколко дни с всичките си такъми, надяна гумена престилка, дълга до глезените, и зачака Татарина и съседите му да турят свинята върху една полегата потоница. Съседите всъщност бяха Сусо и Иван Гаврилов, по-късно дойде и старият Торлак, но той не взе участие в скопяването, беше само свидетел. Татарина лесно обърна потоницата от колата, от едната страна я подпряха на земята, а от другата на колата, за да е полегата. Тримата вдигнаха вкупом животното. То нададе едни писъци, че събра всички кучета от съседите. Кучетата се събраха наоколо с подвити опашки, за да гледат какво ще става със свинята. Бяха малко озадачени от тия писъци, защото е далече още времето до Коледа.

Лекарят обръсна единият хълбок на животното, разряза го и щом го разряза, свинята загърдя по-меко. Той рови известно време вътре, ровеше и си подсвиркуваше с уста, сетне заши с конец разрязаното, поля раната с червива вода и изтощеното животно бе свалено от потоницата. Кучетата отстъпиха назад, направиха път на свинята, която Татарина побутваше пред себе си.

Тя бе вързана с въже за единия крак и като я вкара в кочината, първата ѝ работа бе да легне върху раната.

— Пази я да не ляга на раната! — каза ветеринарният и си замина със свирукане.

— Знам аз! — викаше от кочината Татарина, макар че се чудеше как да опази свинята да не ляга върху раната си.

Той я вдигна на крака, през туй време дойде Сусо и му каза, че не трябва да я отвързва.

— Дръж въжето отвън — каза му той — и а` реши да легне на разрязаното, ти дръпни въжето и тя ще стане. Аз така с кравата правих.

— Верно, че така ще стане най-добре — каза Татарина и излезе навън с въжето.

Сусо остана известно време да му прави компания, двамата седяха

върху троскота и Сусо разправяше на съседа си, че тая година има много лисица и сума дупки ще има да опушват през зимата и да ги вадят задушени от дупките. Татарина попоглеждаше свинята да не легне върху разрязаното и се съгласяваше, че ще опушват лисичи дупки през зимата. Сусо си отиде веднага, щом се разбраха за зимата, макар че на другия ден пак щяха да говорят за това, и на по-следващия — чак докато дойде зимата и тръгнат към Керкезката гора.

До късно през нощта свинята се мъчеше да легне на разрязаната страна, изглежда, се надяваше, че като легне на тая страна, ще притисне болката и ще я приглуши, а Татарина дърпаше въжето и гледаше, ако може, стоката му да легне на здравия хълбок. „Требеше да взема мъжкото, мислеше си той, оня човечец имаше и мъжко прасе. Мъжкото е по-лесно за скопяване, а и като се скопи, може да лега на която си иска страна. А това женското как можеш да го накараш да легне на другата страна! Свински характер, можеш ли да излезеш наглава с него!“

Животното обаче се умори и заспа върху здравата си страна.

Татарина също се бе уморил и заспа прав, подпрян до кочината.

Подир няколко дни свинята започна да рови из двора или да обикаля, но не вече като ония механически играчки на бързи обороти, а спокойно, плавно, дори вгълбено — стига тази дума да може да се употреби за една свиня. Лека ръка има това момче, каза си Татарина и зачака свинята му да почне да се угоява. Тя стъпваше все по-плавно, не тичаше стръвно подир кокошките, а и те не се плашеха тъй силно от нея, макар че избикаляха отдалече.

Подир месец животното наедря, стана трмаво, закръгли се, щроката падна от кожата му и тогава се разбра, че момчето от ветеринарната лечебница не е направило никаква операция въпреки гумената престилка, дълга до глезените, и че свинята е спрасна. Старата Татарка я огледа и потвърди, идваха други, опипваха я и също казаха, че е спрасна. „Божа работа! — каза тогава Татарина. — Нема да седна да си трепя сега стоката!“

През есента селцето изкарва свинете си в Керкезката гора да ядат дъбов желъд. Има едно място в тая гора, наречено Тръпките. Там земята се е огънала, има големи кръгли вдлъбнатини, човек ще помисли, че са стари положени на стари гигантски животни. Ако някой мине през обраслите с трева положени, ще усети под краката си тръпки, като че тия

полози са живи и изтръпват при всяко докосване. Тъкмо поради тези тръпки селяните нарекли местността Тръпките. Един ден седем или осем селяни (с тях беше и Татарина) изкараха свинете за желяд в Тръпките. Желядът едва бе почнал да капе от дърветата.

Свинете се пръснаха да ровят из гората, а селяните насядаха край един листник на припек. Времето беше меко и слънчево, светли паяжини се носеха из въздуха. Иван Гаврилов разправяше, че паякът се носи из въздуха посредством вятъра и може да източи една нишка, дълга няколко километра. Татарина не вярваше нишката да е чак километри дълга; за да е километри, паякът тебе да е голям колкото каруца и да точи, да точи! Иван Гаврилов казваше, че не било необходимо да е колкото каруца, паякът просто си произвежда паяжината, затуй няма свършване. То било също като кокошката: дворовете ни са пълни винаги с перушина, щото перушината на кокошката пада, обаче още ни една кокошка не е тръгнала гола.

— Как ще тръгне гола! — каза Татарина. — Кокошката се преоблича. Старата перушина пада и на нейно место никне нова. Кога кокошката се преоблича, тогава не снася яйца.

— Има голошиви кокошки — каза Сусо, — шиите им на тех все голи. Те пък не се преобличат.

— В природата всичко се сменя — разправяше Иван Гаврилов. — Дърветата сменят листата си, вълкът сменя косъма и прочие.

— А, прочие! — не се съгласи Сусо. — Мигар овцата си сменя вълната!

Той беше извънредно доволен, че постави натясно Иван Гаврилов.

— Верно, че овцата не сменя вълната — съгласи се неохотно Иван Гаврилов. Ако не я острижеш, ще пцовиса от жега.

Един папуняк се появи, покръжи над дърветата и кацна недалеч от мъжете. При кацането той разтвори широко гребена си, завъртя се, за да могат мъжете да видят колко е красив и надут, сетне си прибра гребена и почна да се разхожда между свинете. Папунякът много обича да ходи там, дето има свине. Понякога се качва и върху гърбовете на животните, пощи ги и животните го понасят с охота. След като се разходи, папунякът подскочи и се качи върху свинята на Татарина. Ту с едно, ту с друго око той продължи да оглежда мъжете и се поклащаше върху гърба на свинята.

— Иш, жено циганска! — извика Татарина.

Но папунякът не се помръдна. Татарина каза жено циганска, защото викаше на папуняка циганско петле поради неприятната миризма. Ако уловите циганско петле, ръцете ви миришат с дни. Та той искаше да прогони циганското петле, но то си стоеше невъзмутимо, като че забележката не се отнасяше за него. Татарина вече търсеше да замери с нещо циганското петле, но няма време, защото листникът, край който бяха наседали, изведнъж се преобърна нагоре с краката и вдигайки шум и прахоляци, пропадна в земята.

Мъжете наскачаха и видяха пред себе си да зее голяма дупка. Татарина извика: „Бре!“, и затърси с очи своята свиня.

Хубаво, че я потърси. Тя ровеше в един от положите. Циганското петле продължаваше да стои невъзмутимо отгоре ѝ и гледаше невъзмутимо Татарина. Пологът под свинята се размърда, сякаш бе жив, разтвори се и надавайки писъци, свинята полетя в разтворената яма. Циганското петле подхвъркна, постоя във въздуха, направи голяма дъга и кацна на земята. Татарина с големи скокове се спусна към ямата, отдолу се чуваше квиченето на свинята. Човекът тичаше бързо, но свинята, изглежда, се отдалечаваше още по-бързо, защото, когато пристигна там и се наведе от ръба на ямата, не се чуваше никакво квичене долу. Долу бе само мрак и само някоя откъртена и търкулната бучка произвеждаше лек шум, подобен, на шъткане. „Шшшшт!“ — казваше този лек шум.

Другите мъже идеха подир Татарина и питаха: „Кво стана? Кво стана?“ Папунякът изтича със ситни крачки, стигна и той до ръба на ямата, поизви глава и погледна с едно око към тъмнината на дъното. Един по един селяните се наредиха край ямата, разтворената паст ги гледаше мрачно отдолу. Циганското петле постъпваше от крак на крак и гледаше ту мъжете, ту ямата.

— Иш, мома жено! — извика Татарина.

Циганското петле подскочи, завъртя се над главите на хората и отново падна върху земята, разтваряйки широко гребена си. Изглеждаше сърдито: започна да се разхожда нервно наляво и надясно, без да прибира гребена си. Татарина хвърли камък подир него, циганското петле подскочи, но не хвъркна, а продължи да се разхожда нервно. Мъжете също почнаха да гонят петлето, размахваха си шапките,

замеряха го и го псуваха, сякаш то бе виновно за случилото се. Птицата не издържа, отстъпи назад, подхвъркна и като криволичеше ниско над земята, се скри в Керкезката гора. Хората тръгнаха подир циганското петле да търсят стоката си, а Татарина забърза към селцето да донесе въже и петромаксова лампа.

Той се върна придружаван от Торлаците. Торлаците бяха иманяри, имаха петромаксова лампа, старият Торлак веднага почна да се разпорежда и пръв в ямата се спусна един от синовете му. Торлаците търсеха от години наред един прочут смок с бисер на челото, бяха преровили землището на селцето, но смокът все се изплъзваше от ръцете им. Може би ще го открият тук, в тази неочаквана дупка.

Изтеглиха обратно Торлака. Той каза, че никъде не се вижда краят на дупката. Някъде тя била отвесна, на други места вървяла полегато, можело да се върви по нея, на някои места пък била нанагорна, та Торлака трябвало да се катери. Вероятно и свинята се е катерила и е тръгнала да търси края на дупката. Според Торлака свинята не била загинала; ако е загинала, нямало да може да се изкатери и той щял да я открие. Иван Гаврилов предположи, че това навярно са стари римски рудници, времето ги е покрито отгоре с тънък пласт земя, земята е обрасла с трева, но изглежда, че отдолу лека-полека се е обрушвала и е трябвало някаква тежест, за да се продъни. Тия именно тежести според него били свинята и листникът.

Обясненията не промениха положението, свинята я нямаше.

Седмици наред Татарина обикаляше съседните селища и подпитваше за своята свиня, защото е имало случай прасе да влезе в някоя дупка и подир седмица да излезе на няколко километра далече. Такива дупки има в белите варовикови хълмове от западната страна на селото. Там е пълно с подводни реки, проходи, пещери и пропадала. Старите хора помнят как там са влизали свине и са излизали в други землища. Изглежда, че свинята е много добър изследовател на подземните пещери. Обаче в съседните селища никой не бе забелязал Татаровата свиня.

Така пропадна Татаровата свиня, купена от свития човечец в градеца, дето все се вреше под зиморничавите биволици и завързваше виметата им, за да не измръзнат. С време дупката се запуши, но името ѝ остана — Татарова дупка.

Преди обаче дупката да се запуши, една вечер някой почука на стъклото на Татаровия прозорец.

— Кой е? — попита Татарина, защото съседите, като идват, минават под прозореца и почукват, за да видят дали Татарина си е в къщи.

Не се обади никой, а и стъпки не се чува. Татарина послуша, послуша и по едно време онзи пак почука отвън: Чук! Чук!

— Бе кво чукаш, влизай де! — извика Татарина.

Но пак нищо. Ни стъпки, ни глас.

— Ай да му се не види — каза Татарина и отиде да дръпне пердето да види кой чука на прозореца му.

Дръпна пердето, но не видя никакъв човек. Пусна пердето и щом го пусна, отвън пак почукаха, този път три пъти: Чук! Чук! Чук!

— А! — рече Татарина и отново вдигна пердето.

И тогава той съгледа в тъмното една птица, кацнала на перваза на прозореца. Чук! Чук! — почукваше птицата с човка по стъклото. Татарина разтвори бързо прозореца, птицата изписка и веднага пропадна в тъмнината. Човекът чу само едно отдалечаващо се: Фрррр... Циганското петле! — блесна мисъл в главата му. Мисълта изгасна бавно, овъгли се, но не се разсея, а заседна неподвижно.

Татарина ми е разказвал: Кога баща ми умря, туряме го на една сенарска ритла на двора да го къпем и да го облечем после. Идва чичо ми, той е най-старият от нашата фамилия, и носи бръснач. С бръснача чичо ще начене баща ми след изкъпването, та да не стане тенец. Ако умрял човек нещо го прескочи, плътта му и не може да се разложи, той вампирясва, става плътеник, или тенец, както викаме ние. Тенецът не отива, където отиват умрелите, ами остава да си живее тук на земята, нощем дои добитъка, сече дърва на дръвника, чисти кюнците на печката от сажди или изнася брашното и го разхвърля из двора. Той може кръв да пие. Заради цялата тая работа чичо носи бръснач и червен конец. Върза червения конец на зъба на баща ми и с бръснача го начена по голата пета. Начеване, то ще рече, разрязване; като му разрежеш петата, той и да оживее, кръвта му ще изтече през наченатото и пак ще умре и ще върви, където требе — където отиват всички умрели. Та той го начена по петата и щом го начена, зад нас нещо почна да пици. Кога се обръщаме, гледаме, че зад нас в двора една птица се бие в земята и

пищи. „Иш!“ , викам на птицата, а чичо ми взе камък и я пропъди. Като се вдигна птицата, познах в нея циганското петле. „Циганското петле е“ — казвам на чичо. „Знам, казва ми чичо, то дебне, ако може да прехвъркне над умрелия и умрелият да стане тенец. Нали ходя да начевам с бръснача умрели, често го виждам да идва. Щом начена умрелия, почва да пищи и да се бие в земята...“ Но то не можа да прехвъркне над баща ми и човекът си отиде, където тебе. Добре, ама аз си мисля, като стоеше то върху гърба на свинята ми и като прехвъркваше над ямата, когато тя пропадна, ако свинята е загинала, дали няма да стане тенец? Ако тя е станала тенец, ще почне да идва да рови в градината ми, ще влиза в кокошарника да пие кокоша кръв, ще разбие кочината. То е невидимо и от него спасение няма! Понякога се ослушвам нощем дали не ще скръцне вратница, няма ли да чуя свински копита, а сутрин ходя в градината да видя няма ли дири от зурла. Досега още не съм забелязал да е ровено — ни в градината, ни около къщата или плевнята, — нито пък съм чул да скръцне нощем вратница. Щом свинята не се появи никъде, загинала е в ямата. Нейсе, но ако е станала тенец поради прехвъркването на циганското петле, някоя нощ може да се появи. Как да я отпъдя? Народът е изнамерил как да прогонва хората-тенци. Ако такъв тенец потропа на вратата ти, можеш да туриш сито над вратата. Той, щом види ситото, веднага почва да брои колко дупки има в него и като брои, все някъде ще сбърка, затова почва отначало. И така, докато петлите пропеят. И слънчогледова пита също може да се тури, за да брои. Тенецът много обича да брои. Ако пък е много тъмно и не вижда да брои, а продължава да напире на вратата, кажи му да иде в съседното село Живовци при Мустакерата. Мустакерата е рибар, наловил е риба от реката, цяла тепсия риба е изпекъл и бил заръчал тенецът да отиде при него на риба. Тенецът много обича печена риба и щом му кажеш, веднага тръгва за Мустакерата. Добре, ама за да стигне до Мустакерата, тебе да мине през Керкезката гора, дето са вълците. Вълците го надушат, разкъсват го, макар и да е невидим, и тенецът се превръща веднага на пихтия. Свинята обаче не яде риба, няма как да я излъжеш да мине през Керкезката гора. Да й казваш, че у Мустакерата има помия, няма да ти повярва; помия навсякъде има... Ето такива едни работи си мисля и не мога нищо да изнамеря. А и народът не е изнамерил. Да му таковам такованката на циганското петле, дето не

мога да кацне на Сусовата свиня, ами на моята кацна!

Скитащи театри

Степта и планините са в постоянна вражда. Алтайските планини се мъчат да завземат земя от равнината, премествайки тромаво своята стогодишна лиственица и мрачния кедър. В сенките на гората притичват марали и тръбят призивно с дебелите си тръби, стада тибетски якове подвикват заканително срещу дебнещите в усоите вълци. Тук и там в степта се виждат купчини дървета, притиснати едно до друго — това са разездите на планините, пратени преди столетие да разузнаят. Ще мине още едно столетие и тия разезди ще се върнат назад, за да кажат какво трябва, и може би тогава горите ще тръгнат да стъпчат степта и ще слязат да пият вода чак от голямата река Об.

Но и Алтайските степи се мъчат да се покатерят по гористите склонове на планините, в крайнината могат да се видят светли зелени острови, сякаш степите са хвърлили свои десантни части в тила на усойния и мрачен противник. Нежната трева пъпле настойчиво, опипва всичко с меката си муцуна и заличава постепенно старите рани на земята.

В тази ивица, дето гора и степ са във вечна мълчалива вражда, е разположена казашката станица. Като е правил станицата, казакът се е стремял да бъде еднакво близо и до степта, и до планините, за да бди степта да не отива много навътре в гората, а и гората да не отива много навътре в степта. От едната страна на станицата казакът е турил своите конопища и картофени градини, от другата страна е наредил пчелините и е разпръснал добитък, потънал до колене в пасищата. Това е прехраната на казака.

Или, по-точно, беше прехраната на казака. Степите искат мъжка ръка, а мъжката ръка, годна да държи оръжие, замина за фронта. Картофените градини се отдръпнаха, смалиха се и за да не се загубят съвсем, се притиснаха в тясна ивица досами станицата. Конопищата стоеха озадачени и гинеха, като че някое дете ги изтриваше с гума. Пасищата напразно лудееха и търсеха влажните муцуни на добитъка.

Нямаше го добитъка, див заек понякога само притичваше, заплитайки дългите си нозе в тревата. Маралите и тибетските якове се оттеглиха навътре в планините. Нямаше кой да събаря сутрин росата на степите.

Понякога това правеше Тимофей. Той отиваше с коня до пчелина, на отиване помагаше на животното, като го теглеше подире си, на връщане животното носеше стареца и той се люлееше върху острия му гръб, сякаш всеки миг щеше да се катурне. И кон, и човек толкова отдавна бяха остарели, та не знаеха дали още има мегдан да се старее. Конят щипеше тревата в пасището предпазливо, различаваше я много трудно по някакви смътни и далечни миризми. Тимофей обикаляше разнебитените кошери. Пчелата жужеше миролюбиво, изтърсваше прашните си ботуши в питите и пак се връщаше, за да обикаля пешком наситената с миризми степ. Старецът се въртеше сам в тая цветна пустотия. Ръце не държат, крака не държат, а и очите недовиждат, очите са добили почти небесен цвят, време е може би да се преселваме на небето. Лека-полека с коня, все нагоре през планините, та чак до края, а там вече от върха на планините лесно човек ще възлезе на небето... Би могло, би могло, Тимофей, но кой ще ни разреши да потънем в синините, теглейки коня подир себе си. (Кон ли казахме? По-добре е подобие на кон, да кажем. Защото, ако ти, казако, не си помниш годините, конят два пъти повече не си помни годините!) Но не можем да се покатерим с коня върху планината, а ще слезем с коня през степта, по тревясалите пътища, все към широката река Об, към оня град Барнаул, дето в него все още веднъж седмично се разнася шумът на пазара и обеднелият народ продава беднотията си.

Не можем да тръгнем с коня към планините, защото трябва да вървим с него към ниското, все надолу през степта, там сред мъглявините бляска смътно светлата вода, тъй смътно, сякаш е неясен спомен от младините на казака. Целият живот се оттече тука, смърт и раждане, любов и мъка, а сега коритото лежи пресъхнало пред очите на човека и само тук и там на някое заветно място ще проблесне малко влага: преживелица ли, догадка ли за нещо, или пък предчувствие. Двама синове преминават пред очите на казака, два по-млади Тимофея, но и двамата се нагъват като сухи книжки, за да се прикрият зад портрета на семейството. Портретът дълго виси на стената в казашката къща и тия двама синове, сгънати на четири, са ония две известия, дето

пише, че са паднали със смъртта на храбрите. Третият... Казакът се прекръства мислено и подръпва коня подир себе си.

Пресъхва реката на твоя живот, Тимофей, виждаш ли как се бие рибата на сухото ѝ дъно? Реките на двамата ти синове пропаднаха внезапно, сякаш влязоха в нажежени пясъци. Третата река клокочи още, бреговете ѝ са живи, рибата се мята лудо в бързеите. Бързай, Тимофей, чуваш ли вече шумовете на пазара и гласа на грузинеца, дето се е покачил на бурето, за да може отвисоко да похвали стоката си?

Бързай, бързай, но нозете остаряха да кръстосват тая степ. А степта не остарява, тя става все по-млада и по-дива и бурените се търкалят свирепо като градоносни облаци. Няма го сега младия казак да се развърти и да покаже как се опитомяват тия степи. Где ги ония барнаулски фабрики, дето бълваха машини за земята? Казакът е на фронта, барнаулските фабрики бълват танкове и машините ръмжат страшно по улиците, като внимават в своята непохватност да не отместят с ребро някоя къща. Где ти казачките, да ги видя как препускат, покачени ребром на конете, а степите да вият смръщено дим подир копитата. Изсъхнаха казачките, ушите на станицата са петимни за бебешки плач. Ни бебешки плач се чува, ни пелени сутрин вятърът развява по дворовете. Вместо пелени — женски гащи. Где е оная казачка, яка като лиственица, що не познаваше женските гащи и газеше зимно време преспи до пояс. Омекнаха казачките, това Тимофей знае по прането, когато го гледа сутрин из дворовете.

Пчелата жужи покрай товара, покрай муцуната на коня, жужи в ушите на казака. „А? А?“ — недочува казакът, като че пчелата го пита нещо и като че той трябва да ѝ отговори. Пък пчелата си жужи озадачено, но миролюбиво, тя се върти върху конския товар, защото в тоя товар е медът ѝ от кошерищата. „Къде ми откарваш меда, човече?“ — би попитала пчелата, ако изобщо пчелата би попитала някога нещо. „На пазар го откарвам, би казал тогава казакът, ще продам меда, та да внесе пари в подкрепа на Отечествената. Син ми е там, последният Тимофей е там, другите двама лежат зад портрета на стената, сгънати като две сухи книжки...“ Старият казак вижда живия в самата среда на Отечествената, Отечествената върви напред и гърми и младият казак също върви редом с Отечествената, ни крачка не остава назад, няма време дори с половин око да погледне бащата, дето тегли старото

животно през степта.

Где ще се обърнеш да погледнеш, млади ми казако! Цялата Отечествена няма ни миг време да се обърне назад, та да погледне макар и с половин око своята обедняла станица, жадна за мъжка ръка и за бебешки плач... Затова пък старият се обръща назад да види още ли иде подир него пчелата и още ли бърбори за меда си. Пчелата върви на разпръснат облак. Тимофей знае, че тя ще го съпровожда чак до Монголския път. Щом стигнат Монголския път, там внезапно замирисва на овца, на непрана вълна и пчелата, като се полута, прави кръг и се понася боса назад към станицата.

Тя тъй и направи. Щом стигнаха Монголския път, се завъртя и си тръгна обратно, а Тимофей настигна едного алтаец, седнал край пътя да почине. „Пак ли?“ — попита Тимофей. „Пак, казва оня, може някой да го купи за употреба.“ „Да вървим тогава заедно, казва Тимофей, кога двама вървят по пътя, разделят пътя по равно.“

И те тръгнаха заедно, макар че пътят си беше все толкова дълъг чак до Баранул. Оня, алтаецът, трети месец вече отиваше на пазара да продаде един мях от хармоника. Мехът бе толкова напукан, че ако се свиеше малко по-невнимателно, щеше да се разсипе на прах. Алтаецът много се надяваше, че все някой човек, я русин, я татарин, я пък от тия, пленниците, ще купи меха на хармониката за употреба. За каква точно употреба, не знаеше, но свят широк, хора всякакви, може някой и да купи. „Ще купи, казва му Тимофей, пазарът нали е за това, кой каквото иска да купи.“

Самият пазар шуми, надвиква се, най-много вика грузинецът, покачен върху бурето: „Вино! Вино!...“ Тимофей сваля меда от коня и също започва да подвиква: „Мед! Мед!“ — и на всекиго обяснява как ще продаде меда и как ще отнесе всичките рубли в комитета да ги даде за Отечествената, щото в Отечествената е третият син. Някой мине, постои, послуша и си замине; друг мине, постои, послуша, почеше се по врата и купи малко мед, като гледа, ако може, да отбие от цената. Тимофей държи на цената, но когато види, че купувачът вече се обръща ребром, скача живо (да се чудиш какви пружини го повдигат от земята) и започва да намалява. Оня взема, плаща и полуобърнат, опитва с пръст меда. Той се мръщи, сякаш е близнал хинин, и бързо-бързо се промъква през пазара. „Ама че дявол! — върти глава Тимофей. — Като че ли

отрова съм му дал, а не най-хубав степен мед!“

Това той говори на алтаеца, алтаецът клати глава в съгласие и стиска пред себе си кожения мех от хармоника. Той се притеснява от тоя мех, не смее да се провикне, няма как да се провикне на пазара. Друга работа е, ако цяла хармоника продаваше. Тогава с цяло гърло би викнал, като че от самия връх на Алтайските планини: „Хармоника! Хармоника!...“ Но как да се провикнеше из навалицата: „Мех! Мех!“ Човечецът седи свит и със свито сърце оглежда хлъзгащите се над него погледи на купувачия свят.

Грузинецът се пъчи върху бурето, скача долу, за да точи, а пак се катери върху него! По едно време почва да се пазари с Тимофей да му даде кило мед за кило вино. Пък Тимофей изобщо не се пазари, ами му дава кило мед и оня му дава кило вино. Казакът разделя виното с алтаеца, отпиват на смени, по лицето на алтаеца заиграва нещо като усмивка и той дори се осмелява да подвигне и да покаже своя мех. Очите на хората все така се плъзгат над главата му, без да гледат меха. Но виното е дало кураж на човека и той продължава да подвиква, макар че една стока не се продава само с кураж. Грузинецът сипва мед в бурето, разклаща съда и започва да хвали новата си стока: „Медено вино! Медено вино!“

Алтаецът се примъкна до него и взе да се пазари — да му даде меха за две кила вино. Грузинецът каза, че бива, но за кило, и повече не придаде. Оня кандиса и на кило, взе виното и се върна, та да го раздели с Тимофей. Казакът отпи, намръщи се и плю, алтаецът също отпи, но не можа да преглътне, а плю. „Ах ти, разбойнико“, скочи алтаецът, та при оня с виното. „Каква отрова продаваш, мошенико безподобен!...“ И започна да му припомня всичките разбойнически качества на деди и прадеди, останали в паметта на преданията. Грузинецът скочи настървен с цялата си грузинска кипяща кръв и хвана съда. Кога отпи, той също плю и взе да върти страшно очите си. „Стой!“ — извика винарят и се спусна към Тимофей, макар че Тимофей никъде не бягаше, а все така седеше при стоката си и подвиक्ваше: „Мед! Мед!“

„Ааа, ти ми изяде душицата, стоката ми изяде!“ — почна да се бие грузинецът в гърдите. „Дръжте го! — викаше той по пазара. — Тоя казак продава отрова.“ Струпа се народ, грузинецът взе да гребе от меда и да раздава, кой какво опита, плюе в краката си, Тимофей се върти,

пристъпва от крак на крак, нищо не може да разбере, па на края се навежда и той да опита меда.

Горчи... Същински хинин, с цвета на най-чист степен мед. Алтаецът, и той опита и също видя, че горчи. Грузинецът напирал, иска обезщетение, щото сипал кило мед във виното и развалил цялото вино. Тимофей разправя на народа, че чист мед е извадил от кошерите, че пчелата го е гонила за тоя мед чак до Монголския път, че парите от тоя мед той ще предаде в комитета за Отечествената, че двамата синове паднали в Отечествената, но третият е още там, жив е и казакът, като няма какво друго да му даде, носи меда на пазара. „Ах, изяде ми душицата ти! — пици грузинецът. — В комитета, в комитета!“

И тръгва една голяма тълпа, та нахълтва цялата в комитета. Тимофей брои парите, лепкави като мед, горчиви като хинин и с дъх на махорка. Руски рубли, за Великата отечествена война, събирани с мъка. Комитетът пита Тимофей: „Добре де, защо е горчив тоя мед!“ „Знам ли — казва Тимофей. — Четири години жените в станицата не са раждали, четири години степите също не са раждали, а пчелата обикаля навсякъде, всичко събира, на, тая година събрала горчив мед.“

Казакът мисли после из целия път откъде ли пчелата е събрала тая горчивина, като степите полудяха да цъфтят и човек може да припадне от дъхавите им миризми. Алтаецът до едно време върви с него и все подмята, че животът е горчив, затуй и медът ни се струва като хинин. Той се колебае гласно дали да свали следващия път на пазара един гумен ботуш, може някой да го купи за употреба. „Че какво ще прави човек с един ботуш?“ — пита го Тимофей. „Ще го носи“, казва алтаецът и му разправя как, като седял на пазара, видял неколцина с по един крак. Другият крак останал по фронтовете и русинът върви сега с единия си крак, обут само с една обувка. Ще донесе той гумения ботуш, все някой от тия еднокраките ще го хареса.

„Какви времена, какви времена!“ — казва казакът и двамата се разделят. Алтаецът продължава по Монголския път, дето се разнася миризмата на непрана вълна и овца, а Тимофей потъва в степите. Той чезне и се появява, после конят чезне и се появява и така двамата се редуват по гънките на степта. Станицата, и тя ту се губи и се появява, трептяща в маранята, гора и трева се мъчат да я задушат, вкопчали се в оградите ѝ, събития я насматат, но тя се държи с тънка нишка за света,

през Барнаул, през Москва, та чак до фронтовете, дето Отечествената война гърми и няма ни миг време да се обърне назад. Тимофей ли поддържа тая тънка нишка, като утъпква буренясалия път, за да не се загуби пътят под тревата? Алтаецът ли поддържа тая нишка, гдето върви през планините, за да свали оттам своя гумен ботуш? И коя е тази станица, разположена в двубоя между планини и степи?... Не зная името ѝ и коя е точно тя, никой не може да ви каже. И дали точно Тимофей е бил този човек, дето е свалил горчивия мед на пазара, също никой не може да ви каже със сигурност, защото много време е минало оттогава.

Много време е минало оттогава, станицата чу бебешки плач с ушите си, бебетата станаха млади казачки и степта сега вие смръщено дим подир конете им. Пчелата все тъй жужи, а лудата трева намери най-после влажната муцуна на добитъка. Аз не зная дали алтаецът е продал своя гумен ботуш и дали са се срещнали със стария казак от станицата. Всеки случай всичко това е станало, макар и имената да са разбъркани или поне така са съхранени в паметта на преданието. Що се отнася до пчелата, казаха ми, че когато се приземявали космонавти в Алтайските степи, пчелата паднала по гръб и пчелините на станицата роили преждевременно.

Но това са вече други времена и друга памет ще съхранява нови предания.

Бойци

Бай Иван се хвалеше, че в двора си има пет бели петела, че най-якият и най-войнственият от тях се казва Иван и че където тоя войнствен Иван мине, хвърчи перушина. Според бай Иван немало нищо по-хубаво от това да видиш как сутрин на двора стоят два Ивана, как единият от тях тръгва напето и где какво мине, облаци кокоша перушина бележат пътя му, а бай Иван стои с ръце на кръста, безкрайно горд със своя войнствен и напет петел, който също се казва Иван.

Споменавам този факт за това, че той ми припомни много други истории с петли, на някои от тях съм очевидец, други са ми разказвани

от други хора, а трети просто се преразказват, без да се знае техният очевиден. Лично аз помня един петел, той излизаше много рано сутрин на пътя, чакаше да се зададат жените, тръгнаха на работа в полето, и започваше да ги бие немилостиво. Всяка сутрин в края на селцето наставаше голяма паника, предизвикана от тоя петел. У него имаше някаква кучешка настървеност и за да се предпазват, жените се научиха да носят със себе си дебели тояги. Тоя петел много бой изяде, но не се отучи да се нахвърля. Една сутрин оттам мина мъж с жена си, оня скоочи да бие жената, мъжът се ядоса, хвана го и с един замах му откъсна главата. Първоначално всички в селцето казваха, че си го е получил, но по-късно хората взеха да съжаляват, защото не може да се отрече, че петелът внасяше известен колорит в сивите делници, и всички се съгласиха, че в края на краищата петелът не е лъв, та да изстреби селото.

Наш съсед имаше овен и щом го острижеше пролетно време, петелът му веднага скачаше и почваше да бие овена. Тоя петел като че цяла година само чакаше да почне стриждбата на овците, и веднага се настройваше войнствено. Той биеше и гонеше овена, докато на онзи вълната му пораснеше на гърба и птицата почваше да заплита шиповете си в меката броня. Една пролет той до такава степен разрани животното, че съседът бе принуден да го хване и да отсече с брадва главата му. Това бе тъкмо по времето, когато жените изнасят разсада в градините. Не помня дали не съм ви я казвал тази история, затова ще се спра за малко на нея.

Както казах по-горе, тогава жените изнасяха разсада в градините, лехите с лук бяха поникнали и червените бабини уши вече посивяваха край оградите. Щом съседът закла петела на дръвника с брадвата, птицата подскочи високо и почна да се бие в земята. Тя се втурна право към стадото, овците побягнаха изплашено, петелът се блъсна в сламника, прехвърли се през оградата и в няколко мига съсипа разсада, изнесен навън от съседката. „Боже! Боже!“, завика съседката и отиде да гони закланата птица, но нея вече я нямаше там, защото се търкаляше и подскачаше по улицата право към една кола, натоварена с връшляк. Селянин водеше ситни кравки за синджириите и кога видя, че закланата птица подскача и се мята към него, взе да вика: „Сус! Сус!“, ама закланата птица къде може да го чуе, замята се в краката на кравките, добичетата се стъписаха, възвиха и колата с връшляка се преобърна. Процепът

щръкна нагоре, яремът притисна шията на едното добиче и съседът (изтичал с брадвата на улицата) остави брадвата и петела и се залови да изжеглят добичето, щото можеше да се удуши. А оня, безглавият, се омота в едни тръни и чак след като ги овърша всичките, издъхна.

Съобщавам тази птича смърт, защото искам да обърна внимание върху обстоятелството, че днешните петли и пилета никак не приличат на старите, че това пиле днес, наречено бройлер, умира в същия миг, щом го клъцнете, никаква съпротива няма у него и никакви дивии стихии. Всичките пилета на съседа, преки наследници на петела, умираха по същия начин — щом ги заколеха, те прескачаха оградата, съсипваха разсада в градината, а после се връщаха, дано срещнат нещо друго по пътя си, за да се бият с него, като през цялото време псуваха заколителя си. Искам да ви кажа, че такава птица дори и след като я турите в тенджерата и тя заври, при не знам колко си градуса, тенджерата все трябва да я попоглеждате дали няма капакът да отхвъркне към тавана, петелът да застане на ръба на тенджерата и тъй както дими целият, да извика насреща ви: „Момаа жено, супа ще ядеш, а?“ Такъв случай обаче не съм имал, а и никой в селцето не може да си припомни да е имало или пък просто да е разказван, без да се знае неговият очевиден.

Разказвах ми веднъж, че в едно селище имало петел разбойник. Разбойникът се научил по извънредно лек начин да си изкарва прехраната. Той причаквал децата, тръгнали на училище, и щом види дете, се нахвърля отгоре му, поваля го на земята и измъква закуската от торбата му. Разбойникът почва да се храни, като с едно око гледа закуската, с другото око попоглежда поваленото дете и ако то направи и най-малкия опит да стане, веднага се хвърля отгоре му и започва да го бие по лицето. За да избягнат боя, децата, тръгнали за училище, още отдалече изваждат закуската от торбите, дават я на разбойника и когато той се нахрани, отърси крилата си и протръби гласовито, чак тогава децата могат да минат през преградения от разбойника път. А разбойникът обикаля наоколо, дава някакви наставления, като че предупреждава строго децата да внимават в училище, да не се въртят на чиновите и да пишат наклонено, според програмата, дадена от Министерството на просветата. Не зная какво е станало по-нататък с разбойника, а и очевидецът също не знаеше, защото отдавна бе

напуснал селището. Тоя очевидец се занимава сега в града с писане и ако прочетете работите му, ще забележите, че той и досега продължава да пише наклонено.

Сред петлите има и някои много силно привързани към човека. В селцето едно лято имах възможност да наблюдавам как петел пазеше малко дете. Някоя си Велика бе оставила на средата на двора малко дете, вързано с въже през кръста. На другия край на въжето имаше голям пън, за да не може детето да излезе на улицата и нещо да го прегази. То едва беше проходило, повече от времето лазеше или седеше, като играеше с тиквени дръжки. Около детето обикаляше в кръг пъстър петел с три синкави пера на опашката. Зададе се свиня, пасе троскот, тук и там рови със зурла, но като че гледа да се приближи незабелязано до детето. Щом петелът видя това, нададе викове и се хвърли върху свинята. Той остави дълбоки белези от шиповете върху свинската кожа, после се прехвърли върху ушите ѝ. Трябва да ви кажа, че съсипа ушите и я прогони на улицата. Този петел и с кучето така се държеше, и с кравите. Бик да излезеше насреща му, той пак нямаше да отстъпи. Тази птица на мен тогава ми направи много силно впечатление, още повече, че зная случаи, когато петлите се нахвърлят върху малки деца и са в състояние да им нанесат големи телесни повреди. Преди четири или пет години един петел повали дете, цялото му лице раздра с шиповете си и разцепи на две половини едното му ухо. Ако не бяха се притекли хора навреме да вдигнат детето, петелът можеше да го убие. Той беше пъстър, на бели и черни петна, на такива в селцето им казват еребати. Червеният му гребен може би имаше една педя, а и обещите му висяха по една педя от двете страни на шията, като две пахти.

Петлите, които познавам, бяха повечето от червената шуменска порода, къде червеникави, къде кафяви, къде синкави. Това бяха едри и пъстри птици, които нямаха страх от нищо. Имаше един, той по цял ден се разхождаше между мандрата и тепавицата, псуваше лисиците, както само един петел би могъл да прави това, и лисиците си подвиваха опашките чак под коремите. Те гледаха да са по-далече от него, а когато видеха, че са натясно, се навираха в нечия дупка на язовец.

По-късно се появи белият легхорн. Това бе страшна птица! Легхорните се стрелкаха навсякъде из селцето, те повече летяха, отколкото да пристъпват важно по земята, и бяха зли като оси. Ни

разсад можа да остане от тях, ни зеленчукова градина, защото нямаше ограда, дето те да не можеха да я прехвъркнат. Щом ги видеха кокошките, веднага лягаха по очи, като че върху тях пикираха изстребителите, и дълго след като петлите отминаваха, пристъпваха като замаяни, поотърсвайки перушината си. Известно време белият легхорн беше на мода, но нашите в селцето постепенно пак почнаха да се връщат към старите петли, някои черни, други червени, трети петнисти, защото селцето обичаше пернатият свят да е по-пъстър.

Няма да бъде справедливо, ако не спомена тук и за един друг петел, появил се в селцето в навечерието на Втората световна война. В навечерието на войната в селцето имахме много старателен и безупречен кметски наместник. Лятно време вратата на кметското наместничество стоеше отворена, за да лъха прохлада, кметският наместник седеше зад писалището и скрибуцаше с перото по книгата, а на вратата заставаше споменатият по-горе петел, чоплеше слънчогледови семки и гледаше първо с едното око, после с другото око, за да може да разбере това вътре, дето е зад писалището, и скрибуца човек ли е, или каруца. И чак след като се убедеше, че е човек, почваше да възкликва: „О! О! О!“ Кметският наместник се ядосваше, че го разсейват, и викаше: „Иш! Иш!“, но петелът не мърдаше, затова човекът излизаше от кожата си и като замахваше с преспапието, та прааас върху петела. Оня подскачаше два метра високо, почваше да крещи, събираше сума любопитни кокошки около себе си и подир малко пак се връщаше да надникне. Гребенът му се наливаше с кръв, пулсираше и потръпваше от омраза. А кметският наместник вътре скрибуцаше, без да си дава сметка, че постепенно развива омразата у птицата и че един ден ще има да съжالياва за това.

Един ден кметският наместник се появи в селцето с велосипед „Бианка“. Велосипедът имаше скрита верига, но кметският наместник бе турил щипка на крачола си, за да се вижда по-отдалече, че е колоездач, и дори когато не бе с велосипеда, носеше щипката на крачола си, та всеки, щом го видеше, да се сети, че тоя човек е колоездач. Като научи тая работа, петелът отиде при кметския наместник, би го, та го съсипа и му взе бианката.

Ние живеем с нашите домашни птици, без да забелязваме някои навици у тях или без да си даваме достатъчно сметка, че събитията,

случили се в техния живот, оформят постепенно отделни черти в характера им. Помня един дребен и куц петел, като малко петле бил захапан от някаква свиня. Кракът му не можеше да се прегъва в ставата, той куцаше и когато трябваше да рови земята, работеше само с единия крак, а с другия се подпираше. Свинята беше заклана и селянинът опъна кожата ѝ под стряхата да съхне. В омразата си петелът стигна дотам, че само за няколко дни направи свинската кожа на решето с човката си. Той обаче не се задоволи с това и лека-полека се обърна към живите свине, гонеше ги навсякъде по улиците и по дворовете, влизаше също така и в кочините, за да отмъщава там за своята куцота.

Помня също така, че една зима наше момче си доведе невеста от село Железна, беше много хубава невеста, стройна и пъргава. Това наше момче служило с одного от Железна, били в една рота, сприятелили се, та си ходеха взаимно на гости. Посредством момчето нашият се запознал с хубавата мома, харесали се и той я доведе. Добре, ама имаше един петел тогава, като научи тая работа, отиде при младоженеца, би го, та го съсипа и му взе невестата.

А веднъж един друг петел...

Обаче никога досега не съм срещал петел, който, като ме види как скрибуцам с перото, да вземе и той едно перо от опашката на някой друг петел и да седне да скрибуца заедно с мене.

Млади години

На младини се влюбих в едно момиче. Излишно е да убеждавам читателя, че то беше много хубаво момиче. Разбира се, и аз не падах подолу, бях много хубаво момче, имах вече сколуфи и умеех да карам велосипед, без да държа кормилото с ръце. Едва ли има момиче да устои на момче, което умее да кара велосипед, без да държи кормилото, и има сколуфи!

Но и момичето караше велосипед и беше със сколуфи; на туй отгоре то свиреше на цигулка, а аз не умеех да свиря на нищо. Мъчих се, мъчих се и си го измислих сам — ще се запиша в ученическата музика, ще се науча да свиря на някакъв инструмент и тогава вече няма

начин момичето да не се влюби в мене.

Тъй и направих.

Отидох при диригента на музиката, той беше много музикален човек, ръцете и краката му работеха като бутала на парна машина. Казах му, че искам да свиря, а той ме попита дали мога да се изкача по тоновата стълбица, без някъде да се спъна, и аз веднага се изкачих; не само че не се спънах, но не прескочих и нито едно стъпало, даже на „фа“ не заекнах, защото знаех, че тя стърчи като подводен камък и само чака да те препъне.

— Много добре! — каза учителят, раздвижи едновременно и четирите си крайници, премести се от стаята в коридора, за да се върне след малко, като движеше със същата скорост буталата си. Тогава съвсем ми заприлича на локомотив, защото носеше и един голям бас. Басът стърчеше подобно комина на маневрената машина на гарата, наричана от всички ни „Чайникът“. По онова време берковската гара имаше такъв чайник. Той беше като Стефенсоновия локомотив, гореше по един тон въглища, но използваше само пет процента от тягата.

— Надуй! — каза учителят и ми подаде тръбата.

„Надуй!“ е едно, а да надуеш е друго.

Опитах, разбира се, и имах вече чувството, че тая огромна медна тръба ме поглъща целия и навън остават да стърчат само обувките ми, но звук никакъв не издава. Учителят ме измъкна, показа ми кое как трябва да правя, накара ме отново да надуя тръбата и — за вас лъжа, за мен истина — тръбата издаде звук. Малко е даже да се каже, че издаде звук; то беше страшен рев, какъвто е бил вероятно ревят на йерихонската тръба, и тая тръба ме спечели завинаги.

После почнахме репетиции, вечер надувах тръбата, за да извадя от нея две ноти, а в полунощ я пълнех тайно с дърва и ги отнасях в къщи, за да напая печката. Другите музиканти ми завиждаха, защото никой от тях не можеше да скрие дърва в инструмента си. Да си призная, репетициите малко ме изморяваха, струваше ми се нощем, че цяла вечер съм надувал автобус през ауспуха и че всичките му стъкла са дрънчали.

Като се понаучих да свиря на тоя голям бас реших една нощ да направя серенада на момичето, което обичах. Отидох да му посвиря, но едва бях почнал, един прозорец се разтвори с трясък, там се показаха нечии мустаци и един гневен глас ми извика:

— Да се махате с туй крякане, че като ви шльопна една кофа вряла вода!

Магнах се.

Седнах на тротоара с моя бас и си мислех, че оня, вместо да хвърля вряла вода върху музикантите, ще направи най-добре да си попари мустаците с вряла вода, защото и ние сме виждали мустакати хлебарки. Щом го нарекох хлебарка, ми олекна веднага. Забелязал съм, че ако мога да нарека някого точно, веднага ми става на душата по-леко. Взех своя бас и на пустата и тъмна улица произведох няколко ноти, но повече никой не ми се обади.

Попитах на другия ден момичето дали е чуло, че през нощта са му правили серенада, а то ми каза, че чуло да минават файтони по улицата и файтоните крякали с тромбите си.

— Крякали ли? — изненадах се много.

— Ами че крякаха! — каза ми момичето.

— Крякаха, казваш!

Крякали, крякали! И баща й излязъл на прозореца и им казал да се махат с туй крякане, че ще им шльопне една кофа вряла вода отгоре.

Бяха ме взели за тромба на файтон.

Сега вече съвсем намразих бащата на момичето, мразех от дъното на душата си тая мустаката хлебарка и тутакси се успокоих, защото знаех, че който обича едно момиче, трябва да ненавижда родителя. По-големи момчета ми бяха казвали, че родителят е най-неприятната работа в любовта и че винаги дебне някъде с бастуна си.

После си отидох на село и мама щеше да припадне от радост, че съм се научил да свиря на бас. Де — що имаше роднини, се извървяха да видят как свиря на такъв голям бас, аз свирех през целия ден, а вечерта, като почнех да свиря отново, газената лампа изгасваше от детонацията. Всички казаха, че могат и на тъмно да слушат, а аз свирех в тъмното, всички викаха: „Тц! Тц! Тц!“ „Браво! Да ти не е жал, дето си харчила парите да го изучиш!“ Мама казваше, че не й е жал.

Върнах се отново в Берковица през есента, моето момиче бе станало още по-хубаво, цялото играеше и пламтеше под роклята, но и аз не бях по-назад и вече се опитвах да бръсна сколуфите си. Слушах го вечер как свири с цигулката и веднъж реших да се покажа пред него направо от гимназията, тъй както съм с баса си, да седна в двора и да му

изсвиря всичко, изучено в музиката, та да се прехласне.

Взех от братовчеда обувките, стегнах се, нарамих баса и чук-чук на портата — отвориха ми. Тя ми отвори, сияеща цялата, а и аз сияех, само че вътрешно. Имам това удоволствие, че при мен басът сияе външно, пълен с целия си блясък, а аз, скрит зад него, мога да сияя вътрешно.

— Ще ти посвиря — казах на момичето. — Ти сигурно не знаеш, че цяла година се уча да свиря.

— Ооо! — каза момичето. — Заповядай!

Тя ми предложи стол на зеления двор, седна на друг стол срещу мене, а аз си казах: сега му е времето! Или сега, или никога! Като я гледах върху зеления двор, мислех си, че мога да я скрия цялата в баса и да я отнеса в къщи, без да ме забележи някой, както през зимата носех дърва в баса си, за да си паля печката.

„Ръм-ръм!“ — ревна моята йерихонска тръба.

Тя се усмихна.

„Рум-рум!“

Тя още повече се усмихна.

„Ръм-рум!“

Тя почна да се смее с глас.

„Рум-ръм!“

Тя повика някого от къщата, а аз продължих да надувам и усещах как белите ми дробове се разтягат чак до петите. Ще стана целият на бял дроб, мислех си, но ще покажа всичко, каквото зная. Басът обаче има това неудобство, че макар да е много почтен инструмент, може да произвежда само две ноти. Той е съставка от музиката, без да е музика, а аз в никакъв случай не исках да бъда съставка от музиката, защото никой не ще те забележи тогава.

„Ръм-рум!“

От къщата излезе непознат човек, вероятно него беше повикала. Той беше млад човек, обувките му тъй лъснати, че ако муха се докосне до тях, ще си разчекне краката. Непознатият млад човек доближи момичето, тури ръка на рамото му, а аз почнах да се изпотявам, но нито за миг не прекъснах надуването: „Рум-ръм!“ Непознатият ошипа бузата на момичето и двамата почнаха да се смеят, а аз продължих да се потя и да надувам баса. Струваше ми се по едно време, че басът толкова много е осолен, че ще почне да ръждясва, затуй прекъснах само за миг, да

източа тръбата му.

В този миг момичето, което обичах, и момчето, което за първи път виждах, почнаха да ми ръкопляскаат. „Ха-ха-ха! — смееше се момичето. — Никога не съм слушала такъв концерт!“ „Ха-ха-ха — смееше се непознатият. — И аз!“

Източих водата и надух с всички сили. Ще се пръсна или аз, казах си, или басът!

Никой обаче от нас не се пръсна!

Без да разбирам, станах от стола, преминах като механизъм зеления двор и излязох на улицата, но нито за миг не спрях да свиря. „Ръм-рум! Рум-ръм!“ Зад мен хлопнаха врата, после почнаха да хлопат други врати, после отнякъде се появиха деца, тръгнаха успоредно с мене, всички деца ме гледаха в очите и сияеха. „Рум-ръм!“ — ечеше моята медна тръба по улицата, а аз си мислех, че никога вече не ще стъпя в оная къща, че никога няма да свиря серенади, че никого не ще спечеля, щом ме види с този бас, че само децата единствено ще припкат по дирите ми.

С децата ние се сприятелихме много и всеки ден те идваха да им свиря с баса, а диригентът на музиката, който движеше всичките си крайници като бутала на парна машина, ме похвали, че е много добре, гдето съм тъй постоянен.

Пък аз съм си постоянен и винаги ще си остана такъв, както в младите години, защото младите години са най-хубави.

Епични времена

След като филоксерата бе изтребила лозята, нашите опитали да отгледат алжирка, но на алжирката не ѝ провървяло и затуй прибегнали до един прочут сорт отел. За няколко години този отел покри всички припеци, филоксерата не смееше да припари в лозята и минаваше на пръсти край тях. „Нека клечи сега в къпините, викаха нашите, и нека си върти там мустаците, колкото иска!“ Лично аз не съм виждал никога филоксерата, само съм слушал за нея. Народът, за да не я забрави, почна да нарича с името ѝ всички зли и люти жени; помня, че в моето селище

имаше вече няколко филоксери — щом две жени се счепкат помежду си, едната вика на другата филоксеро, другата също не ѝ остава дължна и ѝ вика филоксеро, а веднъж две филоксери се биха с мотики. Като не можа да проникне в отела, тя проникна в селището. Мнозина вече не искаха да си вземат жени от селото, един от нашите викаше: „На мене филоксера ми не требе!“, и ходи чак в Прогорелец, та си доведе оттам жена. Като поживя известно време с нея, тя също излезе филоксера.

Нея есен виното вече кипеше в бъчвите и всички разправяха, че ако с такова вино полееш камък, камъкът ще се пръсне, сякаш е взривен с барут. По това време властите имаха нареждане да покръстят и острижат циганите, защото разнасят петнист тиф: сякаш циганите само за туй са се пръкнали — да разнасят петнистия тиф! Те ги сгащваха в катуните или ги гонеха по полето и щом хванеха някого, веднага почваха да го стрижат и го намазваха с газ. Селото се изпълни със стригани циганки, целите наръбени с ножици. Нашите викаха: „Докато властите стрижат циганите и ги мажат с газ, ние да вземем да скрием добре виното, защото акцизните вече ще тръгнат да мерят!“

Всички решиха да крият, и то да крият хубаво, а не както през пролетта укриваха овцете от бегликчиите. През пролетта цялото селище укри овцете в гората, всички звънци бяха свалени. Бегликчиите дойдоха да броят овцете и да вземат беглика, но хич и не погледнаха селото, а отидоха право в гората, защото овцете блееха и се издадоха. „Овцата не става за конспирация!“, казаха нашите и си платиха беглика.

Виното, разбира се, не е овца — ни вода иска, ни хляб, нито пък блее, затуй можеш да го укриеш, където си искаш. Нощем и тайно нашите изпокриха бъчвите и оставиха в мазетата по някоя и друга задънка, колкото да замажат очите на акцизните. Няколко дни минаха, а тях още ги нямаше. Тях ги нямаше, но вместо тях в селото се появи смрадовранката.

Смрадовранката е извънредно рядка птица, голяма почти колкото врана, ужасно смрадлива и ужасно шумна. Тя се завъртя над селото, нещо пища и прави във въздуха, после отиде в небесата, нямаше я бая време, после се спусна подобно камък, но не падна, за да се разбие върху земята, а взе да се върти, да пищи и да прави всякакви фигури. Где-що имаше птица, се разхвърча и се пръсна в околните гори, защото никой не можеше да трае смрадта на тая истеричава смрадовранка.

Смрад, смрад — ужасна работа! Излезе ловец с пушката си, вика: „Ще й светя маслото!“, и много гърмя подир птицата, ама тя пет пари не дава за гърмежите му и продължи да се мята над селото.

През туй време на едного козата падна във варницата и тъй взе да врещи, че смрадовранката остана доста озадачена и стихна в бекировите тополи. Козата врещи и се бие във варницата, стопанинът отърча с брат си, та я извадиха, ама малко късно я извадиха, очите на животното бяха ослепели. То врещи и стои в двора, братята го изкъпаха, а другите селяни им викат да заколят козата, за да не се мъчи. Човекът обаче никак не искаше да си заколи козата, защото му давала мляко, и я остави в двора да се успокои. Животното наистина малко се успокои и тръгна да се полута, но нали вече нищо не виждаше, взе, че отново падна във варницата. „Как така!“, вика големият брат на малкия, а малкият му вика: „Как така?“ Извадиха отново козата и като помислиха, я заклаха. Народът взе по парче месо, плати и като че нямаше голяма загуба.

Подир тая история дойдоха акцизните, нашите веднага отидоха при тях, викат: „Здрасти!“, обаче акцизните нищо не викат, гледат си службата и тръгнаха да мерят виното. Смрадовранката излезе от бекировите тополи и пак почна своите истеричави работи над селото. Акцизните вървят от къща на къща, но даже и не надникват в мазетата, а се забиват право в купите царевичак и мушат с шомполи. Щом мушнат с шомпола и шомполът веднага удря в някоя укрита бъчва. Те разтуриха где що имаше купи и измериха всичкото вино. Нашите гледат кисело и псуват на майка смрадовранката, а тя пет пари не дава, пици и се мята над селото, та направи на смрад целия въздух.

Акцизните се спряха в един двор, само там не можаха да намерят къде е скрито виното. Стопанинът се бие в гърдите и вика, че няма вино, а акцизните викат: „Нема начин да нема!“, и изпомушиха всичко, дето можеше да бъде намушено. А оня се бие в гърдите, докато на края нещо в къщата изгърмя и покривът ѝ беше отнесен.

Той пък да вземе да скрие бъчвата на тавана на къщата си, виното не било съвсем прекипяло, напънало бъчвата и я пръснало в същия миг, когато акцизните вече се бяха отказали и си прибираха шомполите. По размера на дъгите и обръчите те определиха колко литра вино е имало на тавана и човекът трябваше да си плати акциза като всички останали.

Може би с това щяхме да зазимим, но не мина и седмица, тук и там кокошките почнаха да измират. Жените казаха: „Тия филоксери ще вземат да измрат всичките, ами я най-добре да ги отнесем в града и да ги продадем на гражданите!“ Гражданинът от кокошка нищо не разбира и на него умът му е, колкото на кокошката! Те взеха кокошките, та на пазара и се наредили всичките до интизапното, дето бил едрият рогат добитък. В интизапното пък за беда да се случи един ветеринар, щом видял кокошките, попитал откъде са и нашите му казали от еди-къде си. „Добре, казал ветеринарният, ама тия кокошки са болни от чума и трябва да се изколят!“

„Леле! Леле!“, почнали да пищят жените и си прибрали кокошките. Те гледали да изчезнат час по-скоро, но ветеринарният забрал един старши, та подир жените.

Жени, кокошки, старши и ветеринар пристигнаха в селото и оставиха на мъжете да се разправят. Мъжете говориха с ветеринарният, казаха му как е паднала козата на едного във варницата, как всички веднага казали, че трябва да заколи добичето, и той човекът го заклал, защото не може, когато всички ти викат да го заколиш, ти да го оставиш да се мъчи с белите очи. „Друго не могло и да се направи“, каза ветеринарният и заповяда да се изтребят всички кокошки до крак, защото са болни от чума.

Помня, че тогава той взе със себе си кметския наместник и поляка на селото и влизаше с тях във всеки двор, а старшията стоеше на улицата и плашеше с пушката си. Мъжете няма как да отстъпят, всеки държи брадва и с брадвата кълца кокоши глави на дръвника. Кучетата изпобесняха от ужас, като гледаха как се мятат кокошите стада в двора. Ветеринарният навсякъде казваше, че кокошето месо може да се яде, стига да се свари хубаво.

„Щом може да се яде, ще го ядем!“, казаха нашите. Комините на къщите задимяха, пушечи закриха цялото село, смрадовранката се задуши и падна в реката. Жените мъкнат вода от гераните, реват, та воят им стига чак до небето. Да се оставят закланите кокошки, ще се вмиришат. Цялата чума трябваше да се попари, да се оскубе и да се свари. От всички страни хвърчи перушина, носи се дъх на пърлено, мъжете цепят дърва с брадвите и поддържат огньовете.

Надвечер народът се събра по дворовете — по няколко семейства в

един двор, — някои пък излязоха на улицата и всички мъкнат по една грамада варени кокошки. Мъжете ядат мълчаливо, жените ядат и хълцат, сълзи се стичат по бузите и по пазвите им, а децата ядат весело, наклекали край камарите. Слънцето преваля баирите, здрач плъпна из долините, гладни лисици развяха опашките си, а народът седи пред купищата и все яде, и яденето няма свършване. Всички остригани цигани дойдоха и колкото и гладни да бяха, не можаха да опустошат камарите, много благословии произнесоха и пожелаха на нашите да не се отърват от берекет и от късмета си. По това време в селото влезе човек, той носеше точило на гърба си и изпърво никой не можа да го познае, защото доста беше брадясал. Па той излезе наш човек от Врачанския централен затвор, задигнал пътем това точило, та да точи на него брадви и ножове. „Сядай, Ерменко, му викат нашите, и се гощавай!“ Той сяда на своето точило и почва да яде заедно с мъжете и вика: „Ей, живот си живеете вие, ние там в кариерите щехме да изпукаме, едва отървахме кожата си!“ Пък нашите му викат: „Ами живеем си!“

Тъй в ония епични времена живеехме ние — когато гладувахме, гладувахме, но когато пък се ядеше, се ядеше до сълзи.

Войничето

Тази история са ми я разказвали по най-различни начини: някои я почваха отзад напред, други започваха направо с войничето — как то дошло в селото и как капитанът го пратил да муши в купите слама заедно с другите войници и да търси дали няма скрито оръжие; трети почваха историята от стенния календар с царското семейство, турен в една рамка, и как с царското семейство начело те отишли да молят капитана да ги пусне в гората; някои пък почваха да разказват много издалече, още когато жените били турили в пазвите си бубеното семе на топло, та да се измътят тия проклетни червеи, наречени копринени буби; селянинът, чието куче беше застреляно върху купата слама, почваше винаги от кучето — как то се качило горе на сламата и почнало да се кара на войниците и на капитана, а като видяло, че капитанът не

разбира от дума, скочило от купата право отгоре му и онзи го застрелял с револвера си; селянинът, дете бе пострадал най-много и бе хвърлил половината си буби на кокошките, въртеше всичко все около своите буби. Може би ще е най-добре да се започне първо с войничето, а след туй да се разкаже и за всичко останало, та дано читателят добие представа от тази история.

Войничето беше с руси сколуфи и с лунички под очите, от ония свити войничета, дете вършат обикновено най-черната работа на казармите не само като новобранци, ами и през старшата служба. Във войниклъка едва ли нещо на човека му е по мярка, но на него пък нищо не му беше по мярка — ни рубашката, ни ботушите, ни панталонът. Ако имаше шинел, и шинелът сигурно нямаше да му бъде по мярка; но то нямаше шинел, по това време формата бе лятна — струва ми се, че беше май месец. Войничето служеше на железопътния мост и пазеше заедно с другите войници да не би партизаните да дойдат някоя нощ и да хвърлят моста във въздуха. По онова време партизаните минаваха за най-големите разбойници на горите и началството разправяше, че каквото и да попадне в ръцете им, го изтезават по най-жесток начин. Два пъти седмично войничето запрягаше каруцата и отиваше в казармите за хляб. То все молеше бога дано не го срещнат партизаните и винаги щом се заделеше по пътя, викаше на другите войници: „Нищо не ми се случи!“

Един ден войничето не пристигна с хляба, нямаше го и през нощта. То се върна едва на другия ден заедно с коня и каруцата и още отдалече извика на другите войници, че нищо не му се е случило. Ами къде се е губило тогава и защо няма хляб в каруцата? Ами че него го пленили партизаните заедно с коня, с каруцата и с целия хляб в каруцата. Войничето им откарало хляба, преспало при тях и на другата сутрин те го пуснали да си върви по пътя и за цялата тая работа му дали и разписка. Два или три дни войниците от железопътния мост слушаха разказите на войничето за партизаните, но като стигна цялата работа до ушите на началството, началството веднага го прибра в частта, за да не разлага охраната на тоя тъй важен обект. Войничето отиде в частта и почна там да разказва как го били взели заедно с коня и с каруцата, то им откарало хляба в лагера, там го нахранили, с каквото дал господ, и го пуснали да си върви, като му дали разписка за цялата тая работа.

Това стигна отново до ушите на началството и за да не се разлага частта, взеха, че препратиха войничето в една много далечна част, сред съвсем непознати войници. Но ние знаем, че непознати войници няма, че още на втория ден всички ще знаят защо са ти руси сколуфите и защо имаш луничаво под очите — който имал луничаво под очите, то значи, че майка му, когато е била трудна с него, е пипнала свраче яйце или пък е погледнала свраче яйце. Непознатите войници научиха не само за луничките, ами и за партизаните, за хляба и за разписката, дадена на войничето. За да не внася разложение сред целия полк, началството прати войничето на барутните погребни — там имаше съвсем малко войници, повечето от тях запасни. То отиде, но и на барутните погребни стана пак същото и още на втория ден всички вече знаеха как войничето попаднало при партизаните, как нищо лошо не му се случило, как го нахранили, с каквото дал господ, и го пуснали живо и здраво и дори му дали и разписка за цялата тая работа, та да се отчете пред началството.

И тъй, от част на част, от полк на полк войничето все беше премествано, за да не внася разложение, и навсякъде то разказваше как било при партизаните, дето изтезават по най-жесток начин човека, как него не само че не го изтезавали, ами му дали и разписка, за да не го изтезава началството с карцер, или пък с нещо друго. Така войничето пристигна един ден в наказателната част, разквартирувана в селото. То носеше строго поверително писмо до капитана — капитанът прочете писмото, каза: „Хм! Хм!“, и го разпита подробно за всичко. То отговаряше с: „Тъй верно!“ и „Съвсем не зная!“, а през това време капитанът гледеше мрачно неговите лунички и сколуфи и на края, като му омръзнаха и сколуфи, и лунички, го освободи. То направи кръгом и отнесе празното дъно на войнишкия си панталон към оная купа слама, спомената още в началото — там група войници мушеха сламата с шишове и търсеха скрито оръжие.

Капитанът беше много мрачен човек, а сред тая жега и тия мухи му бе още по-мрачно, пък и неговият помощник го ядосваше ужасно. Той имаше за помощник един влах и преди малко влахът бе дошъл при него да попита да претърсват ли и в нужниците, да не би да има хвърлено оръжие в тях. „Търсете!“ — каза му свирепо капитанът и влахът веднага отбра най-добрите си власи, все запасни: капитанът ги бе видял как вървят по улицата с куки и прътове и как нахлуха в първия

двор. Те оградиха веднага каквото трябваше, но там вътре имаше клекнала жена. Тя, щом видя власите да настъпват срещу нея с куки и прътове, почна да призовава господ да ги убие, но отникъде не се показва никакъв господ и власите дочакаха здрави и читави селянката да си свърши работата. „Ама че дивотия“, мислеше капитанът, след като видя своите войници, предвождани от влаха, да нахълтват в следващия двор.

Може би капитанът щеше да мисли още върху дивотията, но видя едно шествие, което влезе в двора и свали каскетите си. Това беше селско шествие. То носеше начело царското семейство в една рамка и чакаше да бъде прието от капитана. Той излезе навън и попита селяните какво искат. Селяните искаха да отидат в гората да насекат свинакови храсти, защото копринената буба се храни сега на храст, а така също да отидат и в полето, защото бубата, преди да се качи на храста, трябва да се нахрани хубаво, а ако господин капитанът разреши, тя няма какво да яде, защото е изяла всичката черничева шума в селото и черничева шума сега има само в полето или по лозята. „Никакво поле!“ — каза капитанът. Той дори щеше да си влезе в къщи, но селяните почнаха да викат подире му: „Ама, господин капитан! Ама как тъй, господин капитан!“ Той се подпря на вратата, загледан в тая тълпа, и тълпата веднага почна да му обяснява какво нещо е бубата. Най-напред тя е съвсем малка, жените носят семето ѝ в пазва, докато се измъти, после тя почва да яде, после спи, после пак яде и пак спи, докато на края дойде голямото ѝ спане. Когато почнала блокадата на селото, бубата спяла голямо спане, ама от вчера се събудила, съблякла си ризата и трябва да яде много. „По девет пъти на ден, господин капитан! Като се наяде добре, почва да търси храст, та да се качи в него да точи коприната и да направи това, дето вие го викате пашкул, господин капитан, а ние го викаме меунка. Тая меунка ни е на нас прехраната. Цяло мъчение е, господин капитан, от едно червейче почваме да я отглеждаме!“

После напред излезе оня селянин, дето бил хвърлил половината на кокошките, и каза на капитана: „Я моите ги фърлих!“ После до него излезе друг селянин и каза, че ако капитанът не може да разреши дали да отидат в гората и в полето, то той може да попита по-горното началство, може пък горното началство да разреши. Един подир друг селяните обясниха на капитана всичко за бубата, до най-големи подробности, и гледаха всеки да застъпи фразата на другия, да не би

някъде обяснението да се скъса, да се намери пролука и капитанът тъкмо в тая пролука да надникне и да откаже на молбата им. Ония с царското семейство стигнаха досами капитана, за да може той съвсем добре да го вижда.

Но капитанът не погледна повече ни семейството, ни шествието и на молбата да попита горното началство само поклати глава мрачно, после даде гръб на селяните и тъй силно затвори вратата, че всички трепнаха. Селяните се почесаха, запушиха и си казаха тихо, че капитанът сигурно ще попита началството, а ако началството се попита, то веднага ще им разреши да излязат да насекат черничева шума. Те си тръгнаха обратно и царското семейство остана в опашката, но добре, че съобразиха и казаха календарът да мине напред, защото капитанът може да погледне през прозореца и да види, че семейството е на опашката.

По пътя хората си говореха дали бубата след големия глад няма да се реши да яде друга шума и неколцина казаха, че опитали и че бубата не иска дори да я помирише и че щом я доближи, почва да си клати главата.

Нека оставим сега, драги читателю, селяните с техните буби на пътя, както казваше Виктор Юго, и да видим какво стана с войничето.

Войничето отиде при купата слама, спомената в началото, дето другите войници мушеха с шишове и търсеха скрито оръжие. То взе един шиш и също тъй почна да муши заедно с другите, но мушна само два или три пъти; другите веднага го попитаха откъде иде, кой е и що е и войничето им разказа всичко, като не пропусна и разписката, дадена му от партизаните, за да не го накаже случайно началството. Войниците насядаха да пушат и продължиха да разпитват, а кучето, дето лаеше непрекъснато от върха на купата и дето прегракна да ругае войниците, също млъкна. В горещината хвъркаха пеперуди и през няколко къщи се виждаше влахът със своите отбрани власи как нещо се съветват и щом се посъветваха, тръгнаха нанякъде. Войниците никак не бързаха да намерят скритото в купата оръжие — ако в тая купа изобщо имаше оръжие, — та изпушиха по две цигари и пак не им се ставаше. Те щяха да поседят още да послушат разказа на войничето как са го местили от полк на полк, за да не разлага полковете, но кучето изведнъж скочи и почна много високо да се кара някому. Войниците наставаха и видяха, че към купата идва капитанът, по-мрачен от облак.

Не само че бе мрачен, ами изглеждаше синкав от гняв и вървеше тъй стремително, сякаш ей сега щеше да прегази купата. Кучето, както споменахме в началото, скочи от купата върху военния, военният извади тутакси револвера си и го застреля още докато беше във въздуха. Веднага след туй капитанът прати войничето в карцера, за да не разлага останалите при сламата. Той беше сърдит на себе си, че не се сети да карцира веднага войничето, ами го прати право сред войниците си. Войниците почнаха да мушкат много силно и да викат: „Ей сега ще намерим оръжието, господин капитан!“ Капитанът, изглежда, не им вярваше, прекрачи кучето и отнесе гнева си при власите.

Заповедта за карциране на войничето внесе известно затруднение, защото селото нямаше карцер. В училището имаше една стая, дето зимно време държеха дървета за огрев, казваха ѝ дърварника. Затвориша войничето в тоя дърварник и по нареждане на капитана влахът отбра един от най-лютите си власи да го пази. Лютият влах застана пред вратата, като че беше пън, но да мълчи непрекъснато не можа и по едно време попита: „А на колело туряха ли те да те обтягат и да ти бият петите?“ „Не са — каза войничето, — нахраниха ме и ми дадоха разписка.“ „Млък!“ — изрева лютият влах. Като мина доста време, той попита: „Че как тъй са те нахранили и са ти дали и разписка, като са разбойници!“ „Ами че те не са разбойници!“ — каза войничето. „Млък!“ — изрева влахът и двамата бая помълчаха. Мълчаха, мълчаха и влахът отново попита. Войничето му отговори и влахът тоя път не му изрева: „Млък!“, а каза само: „Хм! Хм!“, и пак попита. И войничето постепенно му разказа цялата история. Кой знае колко щеше да продължи тоя разговор между двамата, ако пред дърварника не се бе появил отново мрачният капитан заедно с помощника си и видяха, че войничето разлага и своя пазител. „В никакъв случай!“ — каза капитанът и издаде заповед войничето да се препрати под охрана в гаубичния полк в Берковица.

„Тъй верно! Тъй верно!“ Помощникът му откозирува, отбра двама от най-добрите си власи — стари запасни кримки — и им нареди да откарат войничето в Берковица. През това време селската делегация се бе събрала отново и идваше начело с календара на царското семейство да види дали случайно капитанът не е разговарял с по-горното началство. Но капитанът тъй изгледа селяните, че те веднага прибраха

семейството под мишница и се разотидоха по домовете.

Никой повече в туй село не срещна войничето. Някои селяни ми разказваха, че са го видели как вървяло по прашния път, ботушите му хлопали и то развявало своя широк войнишки панталон, а от двете му страни крачели власите от запаса и от време на време викали: „Млък! Млък“, макар че войничето не казвало нито една дума. Мой роднина служеше по това време в Берковица, беше мерач на гаубица, та съм го питал и него дали не знае нещо за войничето; той ми е казал, че било докарано някакво войниче в казармата — пленено от партизаните и после пуснато. То внесло голямо разложение в полка и затуй го препратили в Плевенския пехотен или пък в друг някой полк; той не си спомняше.

Като съживявам отново войничето, се замислям над туй, как простичко е разнасяло словото; то и самото му слово е било също тъй луничаво и с руси сколуфи като на новобранеца, дето вършил черната работа на казармите. Виждал съм неведнъж и мустакати слова от запаса, блестящи в парадната униформа, всичките копчета святкат, общата скърцат напето и походката е напета — но такива слова посивяват бързо в съзнанието ми, за да отстъпят място пак на войничето.

И сега го виждам как развява в далечината празното дъно на панталона си, а власите му викат свирепо: „Млък!... Млък!...“

Късни спомени

Имаше един нашенец, прекупвач на добитък; той скиташе по планините и колибите, пазареше се с пастирите и вземаше по няколко брави овце и кози, които препродаваше на търговците. Не зная какво печелеше от туй, но изглежда, че по малко все пак печелеше, защото успя да си купи и една кожена полушубка, каквито носеха истинските джамбази.

Той се казваше Харалампи. Нашенци обаче никога не произнасят точно името на човека и му викаха Араламби. Пролетно време селяните се уговаряха с него да им докара млечни кози и Араламби им докарваше кози, само че какви млечни кози им докарваше той — виметата им

големи колкото орехи, от всяка ще издоиш по един филджан мляко! Селяните се пазаряха с Араламби, казваха му, че не им е докарал туй, що са искали, той от своя страна ги уверяваше, че е взел най-добрите кози, че на загуба ги е взел, че два чифта цървули е скъсал, и т.н., и т.н. Селяните вземаха козите, доеха ги до края на лятото, а в края на лятото ги продаваха отново на Араламби, той бая им отбиваше от цената, защото вече били прегорели, и ги откарваше на джамбазите в града.

Веднъж на нашия прекупвач изчезна коза. Той разказваше, че минавал през гората, стоката вървяла подире му и изведнъж чул, че нещо шумнало. „Шумкар тебе да беше“, казваше Араламби. Стоката се юрнала, задминала го, той също се юрнал подире ѝ и доста дълго бягали, докато излезли на ливадите; едва на ливадите забелязали, че една коза липсва. Да я помами, няма как да я помами, козите току-що купени, още не им знае имената, пък и не е питал за имената. Да се върне да я търси, не знае какво ще го срещне в гората, гората пълна със страх, страхът клечи зад всяко дърво и те дебне.

Жената на Араламби веднага разправи из селото как шумкарите задигнали коза на мъжа ѝ. Тя беше дебела като купа сено и също тъй като купа сено вървеше из улиците и разправяше на другите жени, а нашият прекупвач през туй време пиеше в кръчмата и убеждаваше селяните, че търговията е по-рискована от живота и че от нея само се губи. „То човек се губи, та камо ли търговията — казваха му селяните. — Ти, като спиш с жена си, не се ли губиш като игла в купа сено!“

Козата тъй и не се намери.

Араламби вече възнамеряваше да разшири своята работа, да почне да прекупува едър добитък, да си вземе и един човек за помощник и може би щеше да го направи, но времето го изпревари — човек винаги върви след времето.

Щом дойде Девети септември, нашият прекупвач веднага тръгна подир него. Няколко дни той се губи и селяните питаха дебелата му жена къде е, а тя отговаряше, че сигурно е някъде. Едни предполагаха, че Араламби се укрива от властта, защото е търгувал с добитък, защото се познаваше с всички джамбази, защото е достатъчно да видиш само кожената му полушубка, за да разбереш, че не е с властта. Други пък смятаха, че той направо е задържан, че ще го съдят, даже и ако не са го осъдили досега. Трети си припомняха мършавите кози, дето им ги

докара и доеха от тях едва по един филджан мляко, и твърдяха, че туй няма да му се размине. Властта сега оглежда всичко с четири очи и нищо не може да се укрие от нея.

Всичко, разбира се, бе само предположение и догадка, затова пък много голяма бе изненадата, когато в селото пристигна Араламби все със същата кожена полушубка, с червена лента на каскета, с червена лента на ръкава и с една карабина. „Смърт на фашизма, свобода на народа! — каза Араламби. — Че и ний сме дали нещо на властта!“ Веднага след това той попита има ли елементи в селото, защото той бил пратен за елементи. Но елементи нямаше и прекупвачът замина пак за града.

Нашенци започнаха да говорят, че Араламби, освен че е купувал стока, изглежда, е вършел и друга работа, тайно от всички, и дори взеха да се изпълват с уважение към него, а някои си признаха, че се съмнявали много отдавна и че току-така той не скита по планинските селища и по колибите; даже питаха жена му не се ли е случвало тъй да преспиват някакви хора у тях и тя казваше, че може да се е случвало.

Новите догадки продължиха няколко дни и дори се смяташе, че Араламби ще бъде новият кмет. Но той не стана кмет, а се окуми един ден без всякакви украшения и оръжие и нито каза: „Смърт на фашизма!“, нито каза: „Свобода на народа!“

Питаха го какво се е случило, но той не каза и трябваше по други пътища да се разбере какво се е случило. Ето какво се бе случило.

Веднага след идването на партизаните нашият прекупвач бил един от първите, който почнал да вика из града: „Смърт на фашизма!“ и „Свобода на народа!“ Партизаните взели околийското управление, натикали кого къде трябва. Араламби веднага отишъл там и въпреки охраната почнал да вика: „Смърт на фашизма!“ и „Свобода на народа!“ Викал що викал, но охраната я заболели ушите и му казала да си върви. Араламби минал на другата страна на улицата и през цялата нощ подвиквал оттам. Седи си той на тротоара, приспива му се вече и тъкмо да му клюмне главата, се стряска и почва да вика. На сутринта дошла новата смяна, Араламби отишъл да яде чорба и щом минал край църквата, веднага почнал да вика. Той и в халите ходил и викал два пъти дневно, отивал да среща или да изпраща влака на гарата и също тъй викал и много пътници от влака също викали.

Най-последно му дали карабина и го пратили в село за елементи, той се върнал без елементи и му взели пушката.

Но Араламби не се отчаял.

Няколко нощи той прекарал край казармите, посрещал доброволците от селата и с виковете си подпомагал създаването на гвардията. Някому хрумвало да го покани да се запише в гвардията, нашият прекупвач веднага си подвил опашката и отново се върнал пред околийското управление. „Здрасти!“ — казал той на охраната. „Здрасти — каза му охраната, — само че няма да викаш!“ „Не мога“ — казал Араламби. — „Смърт на фашизма, свобода на народа!“ „Тогаво викай по-тихо, командирът има работа.“

Щом чул за командира, Араламби почнал да вика още по-силно. На командира му омръзнало да слуша виковете, повикал подчинения и го попитал какви са тия непрекъснати викове и кой е казал, че градът трябва да се превърне във викалня? Подчиненият му казал, че това е Араламби. Командирът, изглежда, не разбрал хубаво или пък е бил много изморен, защото казал: „Много станаха тия араламби! Я ги разпръснете и да седнем да си гледаме спокойно работата, защото революцията иска работа, а не араламби!“

Кой знае какво си е помислил командирът, щом като е казал да разпръснат араламбите! То и не е имало какво да се разпръсква, защото охраната хванала Араламби за яката на кожената полушубка и го изпратила в къщи.

От всичко туй остана да се разказва само как нашият прекупвач на добитък Араламби направил голяма араламба в града. Това са стари спомени и е много късно да си ги припомним отново. Но защо понякога си спомняме араламбите и дори ги виждаме тук и там с гръмогласните им възгласи! И защо понякога си спомняме и думите на командира и дори го виждаме да нарежда: „Я ги разпръснете араламбите и да седнем да си гледаме спокойно работата, защото революцията иска работа, а не араламби!“

Кротък човечец

„Ще дойдеш ли — питам го — да изнесем брашно на Керкезкото?“, а той ми вика: „Ей, то вече е надвечер, глей ги козите, слизат през сечините, тебе да се дои козата, ще прегори!“ И ми разправя той, че се била убола на вимето — козата му — и че ще я маже с червива вода, та да не червясало убоденото. Той държеше паница с червива вода и гледаше към сечините дано разпознае козата си; и май я разпозна, щото почна да ме побутва, без да ме гледа, и да ми вика: „Она е! Она е! Она!“

Кротък човечец беше той, тъжен човечец, съвсем дребен и очите му тъй кротко те гледат, че сърцето те заболява. И всичко наоколо бе също така кротко, като че му е одрало кожата: къщата му, дворът, оградата, а и ония цацорки, шарените, дето по градищата им викат кратуни — и те шарени, ама кротки. Кучето му, и то клечи кротко на двора, езикът му цял лакът надолу виси и гледа как жената пере в коритото. Тя пък съвсем скромна и незабележима женица, ни хълбок у нея, ни там каквото друго тебе, ни нищо, а само женица. Та пере тя, тръска си ръцете над коритото, па по едно време ни вика: „Що се не маате с това ваше шушу-мушу, ами ще вземете да ми подпалите къщата!“

И призовава тя господ да дойде да убие мъжа й, ама господ никакъв не се появи, па и да се бе появил, как ли ще посегне на тоя кротък човечец! А тоя кротък човечец стиска паницата с червива вода, гледа към сечините и дума на жена си: „Не бой се, нема да я подпалиме!“

Той я успокоява, че няма да я подпалиме, пък аз гледам къщицата и виждам, че пушекът й излиза през вратата. Съвсем никаква къщица, че дори комин няма, ами пушекът й направо през вратата излиза. „Нема да я подпалиме, нема, нема!“ — казвам на женицата и се сещам за моята къща, щото и на нея пушекът й направо през вратата излиза. И дворът ми същият, кажи-речи, и кучето същото, само дето цацорки нямам, не обича мойта жена цацорки. Веднъж ли е викала тя господ да ме убие, ама де ти господ ще влезе в двора ми, кво ще прави той в двора, да седне да гледа жена ми ли! Кво ще й гледа, като у нея ни хълбок, ни там каквото другото тебе, нищо, а само женица!

А той гледа към сечините и ме пита по едно време: „Керкезкото ли? Бая е далече Керкезкото, знам го аз, нали оттам съм секъл нощем

всички мертеци за къщата, па и кюприята е оттам, със зет ми заедно я секохме и таман сме я повалили, те` ти го горския. Стой!, и стой! вика, и не само вика, ами щрак-щрак с пушката, па ние никъде и не бегаме. Не бегаме, а пристъпваме на месечината, все към него пристъпваме, както сме с брадвите, и като падна той на колене, и като го удари на една женска молба; ама ние къде ти, светкат брадвите на месечината, гръцманя му точно светят. На четири крака се измуши в гората и все вика: «Живи да сте, че ме поживихте!...» Знам го аз Керкезкото! Аааа, не е она! Не е! Не е! Мойта е с рогъи!“

За козата говореше, щото все сечините гледаше.

Пък аз гледам над сечините, дето е Керкезкото с големите тъмни гори, и си мисля за хората дали вече са там. Разбрали сме се с тях, къде голяма вечеря ще изнесем брашното, тогава още я на няма месечината.

„Змийско усое е Керкезкото, казва ми той, знам го аз, пълно е там с гъби, ама най-вече с лютици. То и лютицата става за ядене, стига само преди туй да я кипнеш и да й хвърлиш водата. Па с лук после, па под връшника, та да видиш как ще си облизваш пръстите! Малко ли съм ги брал тая лютици!“ „Верно, че е усойно, казвам му, миналата неделя там вадих пънове, гората е пълна със змийски ризи.“

Човекът изведнъж се оживи и като гледаше да не разсипеаницата, почна да ми разказва как се съблича змията, също че жена се събличала — сваля си надолу полата, само че щом се съблече, пак облечена си остава. После се почесва, гледа ме все тъй кротко и пита: „Ами ако нещо гад или нещо друго излезе на пътя?“ „Не бой се, казвам му, имам револвер аз, шест на трийсет и пет е!“ И му го показвам, а той ни трепна, ни нищо, само пак ме попита: „Шест на трийсет и пет ли?“, и аз му казвам, че е шест на трийсет и пет. „Да бехме запушили“, кани ме той и сядаме да запушиме.

Сядаме върху мекия троскот, буболечици пъплят по него, мравки подтичват, заети с мравешки работи, козите вече не се виждат в сечините, влезли са в селото. „Па колко пъти съм губил стока в Керкезкото“, ми вика той и ми разправя как губил там стоката си и как познава всичко като дланта на ръката си. Две овце му се били агнели там, първескини, забият се в тръните и се агнят, а той обикаля и търси, обикаля и търси. „Целото Керкезко го овършах!“

Но ето я и козата най-последно. Тя блъсна с рога вратницата, погледна

ни, дяволът с дявол, и веднага почна да бръсти овошката до вратницата. Той скочи, подвиквайки: „Ненабръстила се!“, сгащи я между вратницата и плета, дето висяха цацорките, хвана я за рогата и я поведе през двора, та да ѝ намаже вимето с червива вода. Добре, ама не успя да я свърши тая работа, щото пък кучето, дето клечеше кротко край коритото, отмъкнало сапуна и взело да го яде. Женицата видя това чак когато от сапуна нищо не беше останало, а само една топка пяна имаше на устата на кучето. То си тръска главата, дано падне пяната, женицата се развика и хукна да търси нещо да удари с него кучето. Тя тича нагоре-надолу из двора, а мъжът ѝ пусна козата, взе едно дърво и уж кротко пристъпи към кучето, ама като го удари през кръста, та то два пъти се обърна. „Сапун ще ядеш! — псуваше го той. — Знаеш ли как се намира сега каустик, никъде нема каустик!“, и хвърли дървото подире му.

Дойде той при мене после да ми каже с какъв зор бил взел една буца сода каустик. Ама не можа да ми доразправи, козата пак се бе върнала при овошката и я бръстеше, та изтича да отварди овошката. А аз пък гледам Керкезкото, моите хора сигурно вече са пристигнали и гледат отгоре селото. Слънцето, ааа, ще залезе, наоколо става червеникаво, като че ще пламнеме всичките — и добитъкът, и народът, и къщите.

„Виж кво, казвам му, ей сега ще зайде слънцето, кажи ми, къде да те чакам?“ Той държи единия рог на козата, гледа ме кротко и най-кротко ми казва, че не може да дойде. Партизанлък е това, ще си подпали къщата с тоя партизанлък! Ако е да откраднем дърва от Керкезкото, щял да дойде, но да носиме там брашно за някой си — никога! — на човек и главата му може да хвъркне за тая работа! „Нема да стане, нема, нема!“ И кляка той да маже с червива вода вимето, а аз на три крачки излизам на улицата. Козата врещи подире ми, адът му с ад, като че я дерат с кремък!

И се вземам аз, та в къщи. И гледам как пушекът на къщата ми направо през вратата излиза, а пред вратата седят децата ми и ядат печени картофи заедно с люспата. Жената вади вода с витела и полива градината. „Цигук-цигук, вика вителът, цигук-цигук!“ Стоя на средата на двора, мисля си: на два пъти ще се изнася брашното, два пъти ще опъвам Керкезкото, до сабаале ще стане! И опъвам аз брашното и се

наемвам през сечините, всичко ми е познато, всяка пътека и криволица. Ама, изглежда, братя, че и на други е било познато, и други е имало в тъмното, късно ги чух. „Стой! Стой!“, викат ми, ботуши тропат, пушки припукаха, брашното зле ме притисна.

Убиха ме, братя, и като лежах после в сандъка тъй смирено, че дори раните не усещах, гледам как оня идва да се прощава с мене. Той си сваля капицата, ръцете му миришат на червива вода и на виме, стои той кротко край сандъка и ме гледа с кротки очи. Тъй кротко ме гледа, братя, че ме заболява сърцето и почвам да търся револвера си, дето е шест на трийсет и пет, за да гръмна в кротките му очи.

Десет ли, двайсет ли години лежа аз, братя, в могилата. Лежа в могилата, гледам как жената вади вода с витела, вителът си все своето повтаря: цигук-цигук; и гледам как пушекът на къщата ми все през вратата излиза, щото ми е никаква къщицата. Само дето децата не виждам да седят пред вратата и да ядат картофи заедно с люспите. И другата къща гледам също, нали другата къща срещу моята, но на нея, братя, пушекът й вече не излиза през вратата, защото човечецът лека-полека комин й направи и сега пушекът му направо през комина излиза. Той стои кротко на двора и гледа как пушекът кротко се вие през комина му. А аз, като му гледам комина, почва да ме заболява сърцето и ровя в могилата да търся револвера си, тоя, дето е шест на трийсет и пет, та да гръмна в комина му, но ми го нема револвера, братя, забравили са да го оставят в могилата ми.

Малък послеслов

Имаше един човечец, държеше пекарня, струва ми се дори, че беше и малко нещо набожен, но не ходеше в неделя на църква, защото в неделя пекарнята работеше най-много. Народецът носеше всякакви печива в зависимост от сезона, а по заговезни носеше птици. На едни заговезни пекарят намята тавите с птиците в пещта, него ден имаше много работа, и когато затвори пещта, позаслуша с едно ухо да разбере дали не бие камбаната на църквата, та да се прекръсти. Камбаната не се чуваше, пекарят излезе пред вратите на своята пекарня, видя, че

слънцето се е вдигнало доста височко, прекръсти се наслуки и се върна, за да вади птиците. Когато човечецът отвори вратата на пещта и надникна вътре, остана като гръмнат.

„Не може да бъде!“ — каза човечецът, излезе бързо от вратата на своята пекарня, огледа пустата улица, прекръсти се наслуки и пак се върна да надникне в пещта. И като надникна, пак рече: „Не може да бъде!“

Човечецът беше много сащисан, взе дървената лопата, ръцете му трепереха и с мъка вадеше птиците от пещта; и на всяка птица викаше: „Не може да бъде!“ Защото всичките птици, макар и минали през напалената пекарня, бяха живи, подвикваха си една на друга или пък много съсредоточено си оправяха перата с човки. Народецът, като видя, че пекарят бе извадил живи птиците от огъня на пекарнята, също се сащиса и каза: „Това не може да бъде!“